

81.632.0 971

П 385

Е. Н. ПЛЕХАНОВА

АЛТАЙ ТИЛ

БАШТАМЫ ШКОЛДЫН
IV-чи КЛАССЫНА УЧЕБНИК

ОБЛНАЦИЗДАТ
1 9 5 1

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач

Е. Н. ПЛЕХАНОВА

АЛТАЙ ТИЛ

ГРАММАТИКА, ЧЫН БИЧИРИ ЛЕ ТИЛДИ
ТЕМИКТИРЕРИ

БАШТАМЫ ШКОЛДЫН
IV-чи КЛАССЫНА КЕРЕКТӰ УЧЕБНИК

Горно-Алтайский областной институт

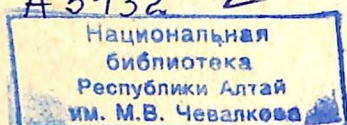
Горно-Алтайский
научно-исследовательский
ИНСТИТУТ И.Я.Л.
город Горно-Алтайск

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛАСТЫН
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
Горно-Алтайск * 1951

81. 632.4-921'

П 385

A 5132 2

26. 06. 2009

5-ПЕН-АТ-51

1 §. Сөстин бүткен бүдүми.

Сөстин төзөгөзи		сөс кубулта- чы кожулта
сөстин тазылы	сөс бүдүре- чи кожулта	
<i>айыл</i>	—	—
<i>айыл</i>	—	<i>га</i>
<i>айыл</i>	<i>чы</i>	—
<i>айыл</i>	<i>даш</i>	<i>ка</i>
<i>кыш</i>	—	—
<i>кыш</i>	<i>ту</i>	<i>да</i>
<i>кыш</i>	<i>кы</i>	—

1 таскаду. Таблицаны көрөлө, мындай сурактарга кару беригер:

1. Сөстин кандый бөлүгин сөстин тазылы деп айдар? *Баш, башчы, башкар* деп сөстөрдүн тазылын айдып беригер.

2. Сөстин төзөгөзи кандый бөлүктөрдөн бүдет? *Анчы, балыкту, жолдош, капкыш, тепкиш* деп сөстөрдүн тазылдарын ла төзөгөлөрүн таап беригер. Ол тазылдарга кандый кожулталар кожулган? Ондый кожулталар канайып адалат?

3. Сөс кубултачы кожулталар дегени не? *Тоштын, тош-ко, тошты, тоштон, тошло* деп сөстөрдүн сөс кубултачы кожулталарын айдып беригер.

Бойы алдынан учурлу сөстөрдө тазыл качан да болзо бар болуп жат, сөс бүдүречи ле сөс кубултачы кожулталар дезе жок то болордон маат жок.

Кар, кыш, тош, жекү, кызыл, жалаң.

2 таскаду. Бу сөстөрдүн тазылдарын ла кожулталарын чийүчкө бөлүп, бичип алыгар; кожулталардын кажызы сөс бүдүречи, кажызы сөс кубултачы, жартап беригер.

Јенүчи, садучы, најылык, школдо, кичеемкей, жыргалду, аскыш, үнгүр, туткуш, сууда, жарыткыш, јескинчек, јүгүрүк, кузуктың, казар, калапту, малга, шыркалу, агашта, эмчи, тоштын, эрчимдү.

3 таскаду. Эрмектерди кычырыгар; карарта базылган сөстөрүн бичип алала, сөс бүдүречи кожулталардын алдыла бир чийү, сөс кубултачы кожулталардын алдыла эки чийү тартып, темдектеп алыгар.

1. Јыламаш јилектү айагын энезине берген. 2. Школдо балдардын ада-энелеринин јууны болгон. 3. Колхоз кыраларын тракторло сүрет. 4. Колхозчылар өлбөгди планнан ажыра эдип алды. 5. Малчы малын јакшы одорлу јерде кабырды. 6. Үредүчи биске најылык ла нөкөрлик керегин. де куучын айтты.

4 таскаду. Бу таблицаны ажарып көригер.

Сөстннг төзөгөзи		сөс кубултачы кожулталар
сөстннг тазылы	сөс бүдүречи кожулталар	
баш	—	—
баш	кар	—
баш	кар+ачы	—
баш	кар+ачы	лар
баш	кар+ачы	лар+ыбыс
баш	кар+ачы	лар+ыбыс+тын

Кезик сөстөрдө сөс бүдүречи ле сөс кубултачы кожулталар эки де, үч те болуп турар. Сөс бүдүречи кажы ла кожулта јаны учурлу сөс бүдүрет.

Баш, башта, баштаачы; кыш, кышкы, кышкыда.

5 таскаду. Бу сөстөрдннг кожулталарын чийүчекле бөлүп, бичип алыгар.

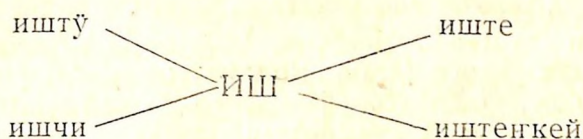
Бача, бичик, бичикчи. Иш, ишчи, иштен, иштенкей. Баш, башчы, башчыбыс, башчыларыбыс, башчыларыбыска.

К ө р г ү з ү: *Балык-чы-лар-га.*

6 таскаду. Бу сөстөргө сөс бүдүрөчү ле сөс кубултачы кожулталар кожуп, бичип алыгар.

Кыш, карын, айыл, женү.

2 §. Түней тазылду сөстөр.

Кандый сөстөрдү түней тазылду сөстөр деп айдар?

7 таскаду. Бу сөстөргө түней тазылду сөстөр таап алыгар.

Женү, мал, тура, јас, кыш, суу, чай, кош, көч, озо.

8 таскаду. Бу сөстөрдүн тазылдарын ла кожулталарын чийүчөккө айрып, бичип алыгар.

Школдо, өлөңдү, туулар, айылдар, колхозтын, карлу, тракторло, бичиктерди, кушкаштын, мүйүстү, чернилала, малга, үренчикке.

9 таскаду. Бу сөстөргө сөс бүдүрөчү эмезе сөс кубултачы кожулталар таап кожоло, бичип алыгар:

- а) трактор, мылтык, танк, чалгы, айыл;
- б) тура, книга, агаш, карандаш, чана;
- в) ат, уй, түлкү, койон, тийин, күүк.

10 таскаду. Куучынды кычырыгар. Карарта базылган сөстөрдүн сөс бүдүрөчү кожулталарын бир столбикке, сөс кубултачы кожулталарын экинчи столбикке бичип алыгар.

БИСТИН АГАШТАР.

Советский Союзта агаш көп. Агашту јерлер анчадала түндүк јазар элбек. Агаштан туралар тудат, фабрикаларда јүзүн-јүөр немелер эдет. Темир јолдын шпалаларына агаштын энг чындыйы барат. Агаштардын ортозыла көп суулар агат. Ол сууларда балык бар. Балыкту сууларды јакалай турган артельдер балыктап турат. Балыкчылар балыкты государственного табыштырат. Балыктын үзи—јакшы эм.

Агашты корыгар!

11 таскаду. Куучынды бичип алала, түңгөй тазылду сөстөрдүн алдыла чийү тартыгар.

КЫШТУ.

Жайгыда колхозтын малы жакшы өлөңдү одорлордо жүрет. Кыш келгенде, малчылар малды кыштуга чыгарат. Кыштуда мал ыжык кажагандарда турат. Колхозчылар жайгы күндөрдү темей өткүрбөй, көп өлөң эткендер. Өлөң малга кыжына жириге жедер. Колхозтын малы жакшы кыштаар. Уйлар да, койлор до, жылкылар да семис болор.

Жаскыда койчылар койлорун одорго чыгарар. Жылкы малдын кезигин кырачылар алып, кыра сүрөр, өскө дө иш эдер.

12 таскаду. Сөстөрдүн тазылын таап алала, одор бир тазылдан бүткөни жартап беригер.

Кыра, кырачы; чана, чаначы; казан, казанчы; кузук, кузукчы, кузукту; суу, суулу; кой, койчы; чанак, чанакчыл, чанакту, чанактаган; кыр, кырлайт, кырлу, кырлан; жол, жолдогы, жолду, жолой.

3 §. Үндү табыштардын чын бичилери.

(К а т а п к ö р ö р и.)

1. Алфавитте канча буква?

2. Кандый табыштарды үндү табыштар деп айдар? Үндү табыштарды адап беригер.

13 таскаду. Стихотворениени бичип алыгар; кату үндү табыштардын алдыла бир чийү, жымжак үндү табыштардын алдыла эки чийү тартып, темдектеп алыгар.

Жаркындалган жарык күн
Жердин үстин жылыдат.
Улу башчы Сталин
Жеңүлерге жетирет.

Ару кейлү Алтайда
Албаты эмди жыргалду.
Бийик туулу Алтайда
Бистиң жүрүм ырысту.

14 таскаду. Куучыннын кату үндү сөстөрүн бир столбикке, жымжак үндү сөстөрүн экинчи столбикке, орус тилдең кирген сөстөрүн үчинчи столбикке бичип алыгар

КҮС.

Сентябрь башталганын канайып билер?

Бистиң жаан орооныбыстың башка-башка талаларында
журтаган улус бу суракка башка-башка кару берер.

Ыраак Түндүкте журтап жаткан кичинек ненец айдар: „Бистин жердег кеткин куштар учкылай берген. Кар жерди бүркөп салды. Бис чаналу жүредибис. Бисте сентябрь айда—кыш“.

Түштүкте, Кара талайдын жаказында, журтап жаткан балдар бу сурактын карузын база башка берер: „Бисте сентябрь айда жай болуп жат. Розалардын чечеги жайылат. Бис женил платье кийип жүредибис. Талайда эжинип турыбыс. Виноград жип жүредибис“.

Союзтын орто бөлүгінде жаткан үрөнчик, сен нени айдарын? Сентябрь ай слердин жерде кустин канчанчы айы?

Алтай тилде сөстин тазылында кату үндү табыштар бар болзо, кожултазында база кату үндү табыштар болор.

Куш-каш-тар, кой-лор-го, уул-дар-да, агаш-тар-ды, малчы-лар, кожон-чы-лар.

Сөстин тазылында жымжак үндү табыштар бар болзо, кожултазында база жымжак үндү табыштар болор.

Түлкү-лер-ди, өркө-лөр-дө, тийин-ниң, бичи-ди-гер, көр-өр-игер, жилек-те-гер.

Орус тилден кирген сөстөрдүн калганчы үйезинде турган үндү табыжы кату болзо, кожулталары база кату үндү болор, калганчы үйезинде үндү табыштары жымжак үндү болзо, кожултазындагы үндү табыштары база жымжак үндү болор.

Тракторист-тер, колхоз-чы-лар, пионер-лер-ге, галстук-ты, машинист-тин, завод-тор-до.

Эки төзөгөдөн бүткен сөстөрдө кату да, жымжак та үндү табыштар болор.

Жашөскүрим, тийингат, кунчыгыш, кунбадыш, Эликманар, Көксуу-Оозы, кызылтош, Ак-Жүс.

15 таскаду. Сөстөргө кожулталар кожуп бичигер.

Арба, ай, армакчы, балдар, биле, жүгүр, парта, жеңү, албаты, партия, фабрика, жалан, өзүм, типография, тиш, чын, чыдал, самовар, ээжи, эрмек.

16 таскаду. Куучынды бичипирде точкалардын ордына ээжи зайыпча келишкедий букваларды бичип салыгар.

ПОЖАРНЫЙ ИЙТ.

Бир катап тура [күйе берген. Пожарныйл...р тураг... једип келерд..., ологр... удурa уй кижн јүгүрп келг...н, турад... эки јашту кызыч...к артып калды деп, айдып турган. Пожарныйл...р Боб деп ийтт... божодып ийгенд...р. Боб теккишле мантап барала, ышк... көрүнб...й калган. Беш минутт...г бажынд... ийт кызыч...кты чамчаз...нан тиштенип алала, турад...н чыгара мантап келген.

Энези балаз...на удурa тап эдип, кызы тирү артканына сүүнд...

17 таскаду. Бу сөстөрдөгү „школ“ деп темага келишкедий сөстөрдн талдап алала, олоордын болушыла беш эрмек бичигер. Эрмектерди бичирде сөстөргө керектү кожулталар кожыгар.

Күс, карагай, тура, көзнөк, јаан, шүүн, үренчик, парта, маска, төб, мел, тетрадь, шуурган, тужум, карандаш, јодро, тенери, книга, үредүчи, карта, өлөң, малта.

18 таскаду. Куучынды бичипирде точкалардын ордына керектү үндү табыштарды тургузыгар.

Арыш бышт... Аш јуунадар эрчимд... өй башталды. Колхозт...рдын кыралар...нда көп машинал...р иштеп јат.

Үй улус ла кыст...р, карыган эмегенд...р ле балдар јалангд... иштегилейт. Ологр арышт...н јылу салам...н колдор... јеткенче јуунада тартып, эпт... силкийле, саламнанг этк...н буула буулап салдыл...р.

Јараш јытт..., эптү тургузылган сноут...р кырада јергелей тургылай бер...т. Иштеп турган улуст...н јүрект...ри сүүнет.

19 таскаду. Сөстөрдн бичип алала, кожулталарынын алдыла чийү тартыгар. Орус тилдег алынган сөстөрднн кожулталарындагы үндү табыштардын чын бичилер ээжизин айдып беригер.

Вокзалдар, республикалар, бригадирлер, трактордын, трактористке, каникулда, апрельде, артиллеристтер, лагерьде, милиционерлер, автомобильде, билеттер, маякта, гаваньга, велосипедтү, стрелочвиктер, станцияда, гитарага, пионерлер.

4 §. Эрин чөйилер үндү табыштар ла олордын чын бичилери.

1. Кандый табыштарды эрин чөйилер үндү табыштар деп айдар?

2. Кандый табыштарды эрин чөйилбес деп айдар?

Үндү табыштар айдылары аайынча кату ла јымжак үндү табыштарга бөлүнөтенин көргүзип турган таблицаны көрүп, јартап беригер.

Кату үндү табыштар	эрин чөйилери	О, У
	эрин чөйилбеси	А, Ы
Јымжак үндү табыштар	эрин чөйилери	Ө, Ы
	эрин чөйилбеси	Э (е), И

20 таскаду. Стихотворениени бичип алала, эрин чөйилер үндүлердин алдыла бир чийү, эрин чөйилбес үндүлердин алдыла эки чийү тартыл, темдектеп алыгар.

СҮҮНЧИЛҮ ТУРИСТ.

Бийк кырларга чыгып,
Түрген сууларды кечип,
Јаан көлдөрдү эбирип,
Јойу кижү баратты.
Барарга јенил болзын деп,
Турист кожонгын јангыладат.
Сүүнчилү онын кожонгы
Ыраак барарга болужат.

Сөстүн баштапкы үйезинде эрин чөйилер үндү табыш бар болзо, онын экинчи үйезинде база эрин чөйилер табыш болор.

Улус, күлүн, корум, болуш, күмүш, түйкү, тогус, одус, мөндүр, кулур, бөрү, бозу, учук, мөңкү, токум, солун.

Је кезик сөстөр ондый ээжиге келишпей јат. Ол сөстөрдү сөзлигерге бичип алала, чын бичилерин үрөтөп алыгар.

ойын	козыр	комыргай
орын	конгыс	сокы
обызын	комыс	чокыр
ойык	тозын	чолтык

ойдык
толык
отык

кокыр
колтык
јорык

бортык
кобы
одын

21 таскаду. Эрмектерди бичинирде точкалардын ордына керектү букваларын бичип алыгар.

1. Бистин јүр...м ырысту да, јыргалду да. 2. Аштын тўж...ми јакшы болды. 3. Ангчылар бөр..., тўлк..., борс...к адып экелди. 4. Ор...ннын јанындагы стенеге чок...р кебис кадап салган. 5. Јор...кчылар тўшт...к јаар атанды. 6. Бистин ороондо сүреен көп таш көм...р бар. 7. Чолт...к куйр...кту чок...р кул...н энезин ээчий мантай берди.

22 таскаду. Бу сөстөрдн кожуп, эрмектер бичип алыгар; бичинирде точкалардын ордына керектү букваларын тургузып алыгар.

Ўлд..., бөр...к, көр...к, ток...м, күч...к, куз...к, ойд...к, борт...к, ўк..., суск..., күй...к, коз...р.

23 таскаду. Куучынды кычырыгар; карарта базылган сөстөрднн чын бичилер ээжизин айдып беригер.

УРГУН ЈАНМЫР.

Кара булут јаанап, теҗерини бүркеп ийди. Јалкын јалт этти, күкүрт аайы-бажы јок күркүрей берди. Тобракты учуртып, куйун өтти. Ургун јанмыр жаады. Јанмыр тын узак јаабады, булут бороро берди, күн көрүнип келди. Өткөн јанмырга, јайы јылу кўнге не ле немелер ончозы сўунип тургандый. Кушкаштар кожондожот, көрүктер агаштарды кырлап јүргилейт. Бозулар да, кулундар да мантап ойногылайт. Јанмырла јунунып алган јажыл јаландарды, кырларды, агаштарды көрүп, улус сўувет.

5 §. Чөйө айдылар үндү табыштар.

(К а т а п к ö р ö р и.)

1. Тўн кирди, айылына јан! Бистинг школыбыстын көз-нөктөри јан.

2. Јаш балдарды энелери ясляга апарат. Јаш келбезе, эхскурсияга барарыбыс.

3. Отты ўр, јалбырай берзин. Бир ўўр мал јаланга чыкты.

Јан ла јаан, јаш ла јааш, јур ле јур деген сөстөрдү учуры айыныча жартап беригер.

24 таскаду. Чөйө айдылар үндү табышту сөстөр сананып алала оморды кожуп, беш эрмек бичип алыгар.

25 таскаду. Бу сөстөрдү кожуп, эрмектер бичип алыгар.

Орон, ороон, ме, мее, сок, соок, эр, ээр, ок, оок, кар, каар, күн, күүн, така, такаа, јун, јуун, үр, үүр, чап, чаап, сөк, сөөк.

К ө р г ү з ү: 1. *Көнөккө суу ур.* 2. *Суулу көнөк уур.*

26 таскаду. Эрмектерди бичиирде точкалардын ордына керектү сөстөр бичигер.

1. Күскиде суудан... салкын согот. 2. Аргымай көлдөн... балык тудуп алды. 3. Колхозчылар контора эдерге... тоормоштор тартып экелди. 4. Кызымайдын өнөзи... болды, доктор ого эм берди. 5. Жылкычы јаланнан... ат минип келди. 6. Эркемей обоо салатан... јазадн. 7. Сельпого... бөстөр экелди.

К е р е к т ү с ө с т ө р: айрууш, буурул, соок, јаан, жоон, оору, баалу.

СОГУЛТА.

Согулта деп нени айдар?

Сөстин кандый үйезин согулталу үйе деп айдар?

Торко, кеме, учук, эне, кожон деп сөстөрдүн согулталу үйелерин көргүзип беригер. Согулта сөстин кандый үезине тужун јат?

Алтай тилде согулта сөстин калганчы үйезине тужер, је кезик сөстөрдө өскө дө үйелерине тужер. *Тан, тен, том, төм, там, тем* ле *быс, бис* деп кожулталу сөстөрдө согулта бу кожулталардан озо турар.

Иштейтен, көрөтөм, үренетем, кычырарыбыс, келе-рибис.

Алтай тилге орус тилден кирген сөстөрдө согулта кандый да үйезинде турар.

Фабрика, машина, коммуна, республика, футбол.

Бу сөстөрдү чике айдып кычырыгар:

атмосфера	роман	перо
барометр	портфель	повар
библиотека	хлопок	парта
компас	книга	командир
параграф	ручка	алфавит

27 таскаду. Бу сөстөрдү бичип алала, согулталарын тургузып салыгар.

Отургуш, үкү, кырада, карагай, тийинг, агаштар, кеме, бичик, ойноорыбыс, сүүнетен, үренетен, баратан, иштее рибис.

28 таскаду. Стихотворениени бичип алала, кажы ла сөскө согулта тургузыгар.

Куйак, темир согодыбыс,
Кырапап аш саладыбыс,
Одуратан таш көмүрди
Жер алдынан казадыбыс.
Ээн болгон чөлдөрдө
Жаан городтор тургустыс,
Сууларды да башкарып,
Жаңы жерле агыстыс.
Төрөлистин магына
Эрчимдүү тын иштегенис.
Наукаларды үренип,
Көп керектер бүдүргенис.

6 §. Элес үндү табыштар.

(К а т а п к ö р ö р и.)

Элес үндү табыштар деп кандый табыштарды айдар? Элес үндү табышту сөстөр айдып беригер. Олордын чын бичилер ээжизин айдып беригер.

Элес үндү табышту сөстөрдү чын бичирия канайып билип алар? Оны *жандыра, томурар, бастыра, айылы, жалтырайт* деп сөстөрлө тузаланып, айдып беригер.

29 таскаду. Эрмектерди бичип алала, элес үндү табышту сөстөрдүн алдыла чийү тартыгар.

1. Жажынайга адазы томурак бычак садып берди. 2. Со-

ня суучакты кечип болбой, ыйламзырап турды. Кабачы оны кечирип салды. 3. Санакуш таайым адару азырады. 4. Эжем кичинек сыйынынын кабайына шалтырак буулап берди. 5. Күс келди, жерди сары жалбырактар бүркеп ийди. 6. Балдар момон көрди. Кузукчы оны жастыра сокты, Санакуш де-зе момонды талдыра сокты. 7. Аспактын жалбырактары эзин жок то күнде жайканыжып турар.

30 таскаду. Бу сөстөрдү элес үндү табыштары жарт угулар эдип кубултып, бичип алыгар.

Келиштире—келиштир, жастыра, айландыра, көдүрө, талдыра, жандыра, толгыра, жетире, өткүрө, эбиреде, удура, ажыра, жалтырайт, кечире, карыган, ажыра, түжүрө, мойным, айылы.

31 таскаду. Эрмектерди кычырала, карарта базылган сөстөрдү үндү табыштардын кажызы элес айдылып турганын көргүзүп беригер.

1. Бистиг колхоз малына азыралды жеткилинче беле-теп алды.

2. Каруулчык бөрүни өлтүрө атты.

3. Школды эбиреде агаштар отургузып койгонубус.

4. Эрте чапкан өлөң малдын сырагай ток курсагы.

5. Буурул ат бийик чеденди ажыра калып ийди.

6. Түнге жетире жагмыр жааган, онын кийинане жылдыстар жалтыража берген.

7. Эртең тура койу туман өткүрө бир де неме көрүнбеди.

32 таскаду. Элес үндү табышту 4—5 сөс сананып алала, оморды кожуп, эрмектер бичип алыгар,

Э л е Е ү н д ү т а б ы ш т а р.

Алтай тилде э л е е буквалардын чын бичилер ээжизин айдып беригер.

33 таскаду. Сөстөрдү кычырала, сөстөрдүг ичинде Э л е Е буквалар кайда турганын айдып беригер.

Эрмек, эжик, эрте, эбирү, эски, кежеге, тежик, тере, эмик, ээр, ээк, ээн, кече. Эрелдей, эрке, эски, меес, мее, кирее, кеме, жегер, эмеген, өје, эргек, эве.

34 таскаду. Эрмектерди бичип алала, Э буквадан башталган сөстөрдүг алдыла чийү тартыгар.

1. Эмил ле Эркемей экилези Экинчи класста үренгилейт.

2. Эки кызычак школго ончо балдардаг эрте келди.
3. Энези чамча көктөди, Эркеш дезде агаштаг үлдү этти.
4. Эки кат жараш тура эптү жерде турды. 5. Эзенде бис жангы школдо үренерибис. 6. Эжеганнын колхозы Эдик-мавардан укту эчкилер экелген. 7. Эртечи эжезиле өкү Экинурдагы карындажына айылдап жүрген.

35 таскаду. Ортозында эмесе учында *Е* буквалу 5—6 сөс сананып алала, оморды кожуп, эрмектер бичип алыгар.

К ö р г ү з ү: *Меесте узун мүйүстү теке жүри.*

7 §. Колболу сөстөр.

Колболу сөстөр деп кандый сөстөрдү айдар? Колболу сөстөрдөн эки-үч сөс айдып беригер.

Беи жылдык, үч жылдык, жиитөскүрим деп колболу сөстөр кандый сөстөрдөн бүткөн, айдып беригер.

Ос адалгыш болуп турган колболу сөстөр экилези жаан буквадан башталып, чийүчек ажыра бичилер.
Малчы-Мерген, Кош-Агаш, Алтын-Көл, Кызыл-Тандак.

Je кезик ос адалгыштар чийүчек жокко бичилет.
Эликманар, Бешпелтир, Эжеган, Чаптыган.

Текши адалгыштар болуп турган колболу адалгыштар жаба бичилет.

Күнчыгыш, күнбадыш, көктөш, жарганат.

Укташ сөстөрдөн бүткөн текши адалгыштар база чийүчек ажыра бичилет.

Амыр-энчү, ада-эне, ок-таары, ары-бери.

36 таскаду. Бу колболу сөстөрдү кожо айдып, эрмектер бичип алыгар.

Мадай-Кара, ойын-жыргал, эже-сыйын, анда-мында, оңоры-тескери, санаа-шүүлте, кир-кирт, курт-конгыс, агаш-таш, амыр-энчү.

37 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар, бичирде скобкада берилген сөстөрдү эрмекке келиштире колболу сөстөр эдип алыгар.

1. (Жер, телекей) устунде (иш, күч) жаткан албатылар ончозы (амыр, энчү) учун тартыжат. 2. Артём түндүк жаар бурулып туруп аларда, онын он колы (күн, чык) жаар, сол колы (күн, бад) жаар уулады, онын кийин жаанында түндүк болды. 3. Аңчылар (мөндүр, сок) деп өзөккө агдап барарга, (ок,

таары) белетеп турдылар. 4. Иженерде (ак, кол) деп ийт бар. Ол ийдин ээчидип алып (Жалангай, бажы) барды.

38 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Карарта базылган колболу сөстөрдүн чын бичилгенин жартап беригер.

1. Орой күсте јаланга барзан, ондо жүзүн-башка курт-конгыстар көрүнбес. 2. Јер-телекейдин үстинде бистин орооныбыстагыдый амыр-энчү јадыа бир де ороондо јок. 3. Вера школдон јанганда урокторыа үренет, энезине оок-теек иш әдерге болужат. 4. Поля ла Шура быјылгы јайгыда кызылгат, боронот терип, жүзүн-јүүр мешкелер јууп алгандар. 5. Уулчактар кара-баарчыкка уыз јазайла, оны бийик агашка кадап койдылар. 6. Энем Кара-Колдын сельпозына барала, аяк-казан садып алды.

8 §. Туйук табыштардын чын бичилери.

(К а т а п к ö р ö р и.)

1. Кандый табыштарды туйук табыштар деп айдар?
2. Туйук табыштар кандый табыштарга бөлүнөт?
3. Үнгүр ле тунгак туйуктарды айдып беригер.

39 таскаду. Куучынды бичип алыгар. Кажы ла сөстөги тунгак туйуктардын алдыла бир чийү, үнгүр туйуктардын алдыла эки чийү тартыгар.

БИСТИН ТӨРӨЛ ОРООНЫБЫС.

Бистин төрөл орооныбыс күнүн-күнге там ла јаранып, там ла күчтү болуп туры.

Јаны городтор ло заводтор түрген тудулат. Јаландарда аш там ла көп бүдет. Јаш агаштар өзөт. Ол агаштар бистин јаландарды изү, кургак салкындардан корулаар. Јагы садтар чечектейт.

Бистин орооннын балдары ончозы ырысту өзүп, школдордо үренгилейт.

40 таскаду. Әжерлү туйуктарды бир башка, әжери јок туйуктарды база бир башка бичип алыгар.

Б, в, г, д, ј, ж, з, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.

К ö р г ү з ү: Әжерлү туйуктар: п—б...

Әжери јок туйуктар: в, ј, л...

41 таскаду. Сөстөрди кычырала, эжерлү туйуктарга токтогон до эжери жок туйуктарга токтогон адалгыштарды ла жарталгыштарды башка бичип алыгар.

Булут, жылдыс, күн, чок, түш, агаш, бүр, кунукчыл, жалаң, туман, кас, уур, түштүк, соок, иш, жол, ат, мал, жылан, жадын, шоор, аяс, күрен, чокыр.

42 таскаду. Стихотворениени кычырыгар. Эжерлү тунгак туйуктарды айдып беригер.

ЖЕНҮНИНГ КҮНИ.

Майдын тогузынчы күнинде	Амыр күнге жеделе,
Маанылар оромго толо берди,	Улус сүүнип, жырады,
Jaан жеңүни алдыбыс деп,	Бойынын жуучыл уулдарын
Москва салютла темдектеди.	Төрөлис мактап уткуды.

9 §. Эжерлү тунгак туйуктар бойларынын эжер үнгүр туйуктарына көчөри.

Аткыр журук журады.	Онын журугы жараш болды.
Тош тоңды.	Суунын тожы калың тоңды.
Адам мылтык садып алды.	Мылтыгын чеберлеп тудунды.
Акчаш тус тартып экелди.	Экелген тузын малга берди.
Колхоз жадаган аш салды.	Ажында баргаа жок болды.
Бистин школдо эки эжик	Школдын jaан эжиги ачык.
бар.	

Өрө берилген эрмектерли кычырала, карарта базылган сөстөрди аярып коригер. *Журук, тош, мылтык, тус, аш, эжик* деген сөстөр кандый туйуктарга токтогон? Олордон *өзо* кандый буквалар туры? Үндү буквадан башталган кожулталар кожуларда, сөстөрдүн учындагы туйук табыштар канайда кубулды?

Сөстин учындагы эжерлү туйук табыш үндү табыштын кийининде турган бололо, сөстин кожултазы үндү табыштан башталар болзо, эжерлү тунгак туйук бойына эжер үнгүр туйукка көчөр.

Јүрек—јүреги, кас—казы, аш—ажы, кап—кабы.

Орус тилден алтай тилге кирген сөстөр база бу ээжи аайынча бичилет.

Самолёт—самолёды, солдат—солдады, замок—замогы.

43 таскаду. Тунгак туйукка токтогон сөстөрдү көргүзү аайынча кубултып бичигер.

Кеп—кеби, от, тат, кўп, кулак, кыс, чаап, кош, тиш, кös, бичик, јудурук, тöш, базыт, баскыш, аяк, автомат, карандаш.

44 таскаду. Бу сөстөрдү кожулталары јок эди бичип алыгар.

Куужы—куш, буды, јалбырагы, чечеги, сөөги, канады, арыжы, тижы, тобрагы, булуды, мылтыгы, ады, тожы, кереги, кöзи, кöзнöи, агажы, чечеги.

45 таскаду. Эрмектерди бичиирде скобкаларда турган сөстөрдү учуры аайынча кубултып, керектү буквалар тургузыгар.

1. Кыш келди, суунын (тош) тоңуп калды. 2. Бүгүн литературанын (кружок) иштеер. 3. Уулчак кулакту (бөрүк) кийип алды. 4. Эльбрустын (баш) мөнкү тошту. 5. Менин нөкөримнин (ат) Карман. 6. Сен ондый јаан сууну јойу кечип (болбос). 7. Агаштын бир (будак) сынды. 8. Бистин колхоз өлбн (иш) сүреен јакшы өткүргөн. 9. Чалчыков Акпаштын (кыс) төртинчи класста үренет. 10. Көвөктин (түп) ойык. 11. Советский Союзтын талай (флот) күчтү. 12. Историянын (урок) сүреен јилбилү өттү.

Сөстин кожултазы тунгак туйук табыштаг башталза, сөстин төзөгөзинин калганчы тунгак туйугы бойына әжер үнгүр туйукка көчпös.

Сös—сөстөр, тиш—тиштер, кереп—керепти, от—отко.

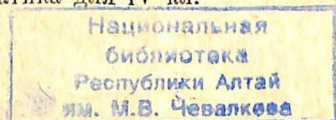
Сөстин учында әки туйук коштой турза, тунгак туйук бойына әжер үнгүр туйукка база көчпös.

Тибирт—тибирти, јурт—јурты, өрт—өрткө.

Орус тилден алтай тилге кирген сөстөр база бу әежилер аайынча бичилет.

Кружок—кружокто, компас—компасты, класс—классы, парк—паркы, полк—полкы.

46 таскаду. Бу эрмектерди кычырала, карарта базылган сөстөрдө
2 Грамматика для IV кл.

тунгак туйук табыштар бойына эжер үнгүр туйукка ненин учун көчкөн эмезе көчпөгөнүн жартап беригер.

1. Санат ла Санай—карындаштар. 2. Јиит уулдар ла кыстар үредүге барды. 3. Чек-чек базытту, чекпен-сары өдүктү. 4. Сенин минген адын јакшынак ат. 5. Менин адым төнөштөрдү ажыра калып, јырзаларды төжиле јайа согуп баратты. 6. Бир катап сүреен тын күкүрттү јанмыр јааган. 7. Жилинниң јанына бастыра јурттын улузы—уул-чактар, кызычактар, үй улус ла эр улус јуулыжып келди.

47 таскаду. Эрмектерди бичиирде точкалардын ордына керектү букваларды тургузыгар.

1. Суудан чы...ту салкын согордо, сууны јакалай өскөн агаштардын јы...ы јытана берди. 2. Футболисттер ойноорго ончолоры јуулган эмтир. 3. Кыскылтым булу...тын кийининиң кенетийин кандый да сан башка күүлеген табыш угулды. 4. Эмди балдар кере тү...ине ле агаш ортозында јүргилеер болды. 5. Баштапкы майда Москванын јурт улу...ы — ишмекчилер, учёныйлар, инженерлер, артисттер, үренчи...тер јергелей туруп алала, Кызыл площадька барат. 6. „Караваев“ деп совхоз...о өскүрип алган уйлар сү...тү де, јаан сөө ... тү де.

Сөстин тазылы үнгүр туйукка эмезе үндү табышка токтогон болзо, кожултанын баштапкы табыжы үнгүр болор.

Эжир-де, мал-га, кејим-дү, тура-да, малта-га

Эжерлү үнгүр туйукка токтогон сөстөр орус тилден алтай тилге кирген болзо, ол сөстөрдүн кожулталары тунгак туйуктаң башталар.

Завод-тор, колхоз-ко, Ленинград-та, огород-ко.

48 таскаду. Бу сөстөргө көргүзү аайынча кожулталар кожуп, бичип алыгар.

Темене—теменеде, бака—бакага, икили, чиби, тере, мал, казан, каду, топшуур, койон, корон, алтын, уй, көмүр, күүле, казан, эрлен.

49 таскаду. Эрмектерди бичиирде точкалардын ордына керектү буквалар тургузыгар.

1. Март ай...ын јарымында Никита јанып келди. 2. Ја

лап...а аш кезер машиналар чыкырайт. 3. Анчы...ар агаш-
ту жер...и өдөлө, ак жер...е чыктылар. 4. Баштапкы күн...е
улус орык жол...о баргылады. 5. Бу керек Эльбрус туу...ын
жанында, кыр...ардын ортозыла аккан суу...ын капчалында
болгон. 6. Чечектерде жүзүн-жүүр адару...ар учкылап жүр-
ген, аспан...ар отургылаган. 7. Чымыл...ар учкылай берди.
8. Жойгон...ор шуулап турды.

50 таскаду. Стихотворениени кычырала, карарта базылган кожулта-
лардын чын бичилгенин жартап беригер.

АНЧЫ.

Тандакталып таң көрүндү,
Уйкудан анчы ойгонды,
Алты кырлу мылтыгын
Ажыктап жазап көрди.
Кеден конычту өдүгүн
Алган бойынча түргөн кийди.
Кедери турган бийик тууга
Эрте чыгарга мендеди.
Куулгы одынды ичкери салды,
Кызыл жалбыжын чөйилтип ийди.
Куулы чөйгөнине чайды асты,
Бачым кайнаарын сакый берди.
Чөйгөндө чай кайнаганча—
Анчынын санаазы токтобой турды,
Алтын түктү айуны көрөргө,
Болчок жүреги согулып турды.

51 таскаду. Бу куучынды бичириде сөстөрдүн ортозындагы точка-
лардын ордына керектү туйуктарды тургузып салыгар.

КАРЛАГАШТАР ЈЕДИП КЕЛДИ.

Талай...ын ары жанынан карлагаш...ар једип келди, ары-
бери учкылап жүрет, жабулар...ын алдында балкаш...ан уйа
эдиپ иштенгилейт.

Карлагаш...ардын ижи кандый эптү!

Суу...ын јарады...ан чык...у балкаш экелип, карлагаш
уйазы...а јапшырып салат, база ла катап барат, балкаш
тиштенип экелет. Уйа...ын, корзина чылап, әделе, туура-
зы...ан тежик артызып, оноң кирип, чыгып жүрет.

Ол тежик...ен чыгып, уйазы...ын ичине јуң тажып алат,
балдары јымыртка...ан чыкса, ологго јылу да, јымжак та
болор.

10 §. Табылу, кыйгылу ла суракту эрмектер.

Кандый эрмекти суракту эрмек деп айдар? Бир канча суракту эрмектер айдып беригер. Суракту эрмектин учына кандый темдек тургузар?

Кандый эрмекти кыйгылу эрмек деп айдар? Кыйгылу эрмектердин учына кандый темдек тургузар? Бир канча кыйгылу эрмектер сананып алала, олор нени көргүзип турганын жартап беригер.

Табылу эрмек деп кандый эрмекти айдар. Онын учына кандый темдек тургузар? 4—5 табылу эрмек айдып беригер.

52 таскаду. Тексттерди кычырала, табылу, суракту, кыйгылу эрмектерди айдып беригер.

1. Мен школдо үренип турум. Адам ла энем колхозто иштеп жат. Бистин колхозтын ады „Кызыл Тандак“.

2. Телкем жалаңдар кемнин?
Байлык кыралар кемнин?
Бу ончозы колхозтын жери!
Ончозы колхозчылардын жөөжөзи!

3. Үренигер, балдар! Кичеенип жакшы үренигер! Эмдиги жаан учёныйлар да, слер чилеп ок, школдо үренгендер.

53 таскаду. Бу эрмектерди, токтой түжер темдектерин тургузып, бичип алыгар.

Чыккан-өскөн јеримди качан такып көрөрим Бистин орооныбыс кандый жаан, кандый жараш Лагерьдеги балдар эртен жангай не Бойыннын төрөлинин тузазына улу иш бүдүргөн улус узак ойго макталзын Урокторго жакшы беледенип алдыгар ба Јолыгар ырысту болзын Келер јаска јетире жакшы болзын Уулдар, самолёт, самолёт Койу јалын јайылттып, кемнин ады мантады

54 таскаду. Стихотворениени кычырыгар. Кычырарда үнигер канайда кубулып турганын айдып беригер.

1. Тайгада јаткан орык Јолдорды
Кар ончозын туй басты ба?
Јер јарылып, јик чыккан ба?
Каранты јерлер артты ба?
2. Албаты магы ижемчи куйагы,
Бистин јайым Төрөлис макталзын!

Советтин маанызы, албатынын маанызы
Женүдөн женүге баштазын!

3. Якшы үренип, ишке белетенип,
Коммунисттерден тем алыгар!
Совет ороонун пионерлери,
Албатыга тузалу болыгар!

55 таскаду. Эрмектерден кыйгылу эрмектерди бичип алыгар.

1. Койлоп жүрген беш бала койлорун сугарып, өзөккө түшти. 2. Оштоп келген оштү болзон. өрө тур, күре-желя! 3. Кир, кир! Не коркып турун? 4. Э-э чаалда, койон! Койон десе койон! Койондон борсук коркыган! 5. Ол саста кандый неме жадыры? 6. Түжин басты, түнин басты, бийик туунун суури бажына чыгып келди. 7. Менин советский Төрбөлим, сенин учун тынымды да берерим! 8. Екатерина Ивановна Николай Островскийдин „Болот канайда кызыган“ деп книгазын кычырды.

56 таскаду. Бу сурактардын карузын толо берип, бичип алыгар.

1. Слердин колхозтын ады не?
2. Слер колхозтын кандый ижине болужып жүрдигер?
3. Сен эмди кандый класста үренип жадын?
4. Слердин класста канча үренчик? Канча кыс бала, канча уулчак?
5. Экскурсияга жүрдигер бе? Ондо нени көрдигер?
6. Экскурсияга жүреле, нени экелдигер? Экелген немелерди кайда эттигер?
7. Жаланга экскурсияга жүреле, кандый жерлик тындулар көрдигер? Кыскарта бичип беригер.

11 §. Эрмектин төс члендери ле эчени члендери.

Карагуй кирди. Соок салкын сокты. Жылдыстар койылды. Кушкаштардын кожоңы токтоды. Туралардын көзүөк-төринен жарык оттор көрүнөт. Түн кирди.

Мында канча эрмек?

Олордын кажызы кенитпеген, кажызы кениткен эрмектер?

Озо баштап кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдыла-чызын, онын кийининде эчени члендерин айдып беригер.

Кажы ла эрмекте шуулте аайынча кандый сөстөр колбулу?

57 таскаду. Куучынды кычырала, керэктү жерлерге точка тургузып, бичип алыгар.

КЫШ.

Бүри жок агаш шуулап туры күскиде ак койондорго агаш аразында коомой агаш ортозында жүргөн койоннын кышкы тоны ыраактаг көрүнип турат агаштар көбү карла бүркелди агаш аразындагы бүктөр агарып калды ак койондор сүүндү эмди олордун кышкы ак тонын кем де көрүп болбос.

58 таскаду. Бу куучыннан озо баштап кенитпеген эрмектерди бичип алыгар, онын кийининде кениткен эрмектерди бичигер.

ЖАС.

Түш узады. Күннин чогы жылыды. Кар кайылат. Кенетийин жылу салкын сокты. Үч күн жаңмыр жаады.

Кобылардан суучактар агып түшти. Эниргери тенери айаза берди. Эртең тура күн чыгарда, түүнү суулардын жука тожы кайыла берди. Агаштардын бүрлери жайылды. Адарулар жемитеп учты. Жас келди.

59 таскаду. Бу эрмектерди кениткен эдип бичип алыгар.

КҮС.

Күс башталды. Чечектер кургады. Өлөң кугарды. Кайындар саргарды. Аспактар кызарды. Куштар жаңгылайт. Кобыстар жажынат. Бүр түжет. Жаңмыр жаайт. Салкын согот.

К о р г у з у: Күс эрте башталды. Тарап чечектер кургады.

Эрмектин төс члендеринин учурын жартап эмезе чокумдап турган сөстөрдү эрмектин эчени члендери деп айдар.

Эчени члендер эрмектин баштаачызын, эмезе айдылачызын, эмезе өскө эчени члендерди жартап жат.

Апрельде жас башталды.

Алайтын бүрчүктөрү жарылды.

Местерде жазын өлөң көрүнөт.

Ыраак түштүктөк кеткин куштар жаңып келди.

60 таскаду. Эмектерди бичип алыгар. Эркектин баштаачызын жартап турган эчени члендердин алдыла бир чийү тартыгар, айдылачызын жартап тургандарынын алдыла эки чийү тартыгар.

1. Оок жанмыр жаайт. 2. Кырдан суучак агып жат. 3. Костя жаны книга алды. 4. Калын булуттар тенерини бүркеп ийди. 5. Колхозчылар өлөңди түргөн жууды. 6. Түнде жаан кар жаады. 7. Белековтын адазы заводто иштеген. 8. КичинеК Тая бойынын орынында уйуктады. 9. Жажыл садтар салкынга шуулайт. 10. Столго ару скатерть жайдым. 11. Бистин колхозтор сүреен көп аш салат.

61 таскаду. Куучынды кычырыгар. Эчени члендер эркектин кандый члендерин жартап турганын айдып беригер.

КЫШКЫДА.

Изү жай өтти. Алтын күс база өтти. Калын кар түшти, шуурганду, соок кыш башталды. Колхозтын анчылары андап баргылаган. Олор узак андагандар, ачап бөрүлерди, сүмелү түйкүлөрдү, коркунчак койондорды ошон до өскө көп андарды экелгиледи. Анчылар колхозко жаан кирелте бердилер. Бөрүлөрдү аткан анчыларга колхоз сый берди.

62 таскаду. Стихотворениени бичип алала, эркектин баштаачызынын алдыла бир чийү, айдылачызынын алдыла эки чийү, эчени члендердин алдыла тыйрык чийү тартып, темдектеп алыгар.

Жажыл жараш өлөңдөр
Жалаң жерди бүркеди.
Күрен жараш чечектер
Күнөт жерде жайылды.

Жазап эткен ижибис
Жылдын жылга тыныды.
Бистин сүүген төрөлис
Күнүн сайын жаранды.

Предметтин аңылу темдектерин жартап турган эчени члендерди **определениелер** деп айдар.

Определение кандый? кемнин? ненин? деп сурактарга кару берип жат.

Кремльдин чолмондоры
Телекейди жарыдат.
Бистин улу Төрөлисти
Коммунизмге баштайт.

Определение адалгышты жартап турат. Ненин чолмондоры? кемнин төрөли? кандый төрөл?

63 таскаду. Стихотворениени кычарала, определениелерди айдып беригер.

СУУЧАК.

Жажыл кебистий јаланда
Кичинек суучак агат,
Араайынан табыштанып,
Ыраак јерге ууланат.

64 таскаду. Куучынды бичип алала, определениелердин алдыла чийү тартып салыгар.

КӨЗНӨКТӨҢ КӨРЗӨҢ.

Көзнөктөҗ көрзөҗ. Көзнөктин шилинде јуруктар јурап койгон—оҗы соок јураган. Јердин үстин, туралардын јабузын кар бұркеп койды. Керек дезе, ағаштардын да үсти карлу. Кардын үстиле боро кучыйактар секирип јүрет. Соокко түктерин атырайтып алганда, оҗор болчок шарикке түней көрүнет. Оҗорло кожо чоқыр саныскандар секирип јүрет. Менин сыйыным оҗорго калаштын одыктарын таштап берет. Балдар бистин көзнөктөҗ кичинек кушкаштарды ажыктап отургылайт.

65 таскаду. Статьяны бичип алала, определениелердин ле оҗор јартап турган сөстөрдин алдыла чийү тартыгар.

КОЛХОЗТЫҢ КЫРАЗЫНДА.

Көс јетпес телкем јалаҗда алтындый аш туры. Эзин соккондо, аштын узун мажактары ээлип турат. Ару аштын ортозында јаман баргаа јок.

Аш бышканда ла колхозтын кыразына машиналар чыгат. Машинага кестирген уур мажакту аш ээлип, јерге јада берет. Колхозчы кыстар карыш мажакту снопторды буулагылайт.

Кыранын анканында, јаан јолдын јанында аш соготон машина күүлейт.

Тирү аш таарларга урулат. Колхозчылар алтын-сары саламды бийик обоолор эдип салгылайт.

Эрмектин эчени члендери кемди? нени? кемге? неге? кемле? неле? кемде? неде? кемнен? неден? деп сурактарга кару берип турган болзо, оҗор доп-
ление деп адалар.

1. Колхоз Атқырга сый берди.
2. Көп колхозчылар јаны тураларга көчти.
3. Јалаҗ ак карла бұркелди.

Дополнение көп сабазында эрмектин айдылачызын
жартап турат.

1. Ашты машиннала кезет.
2. Адам кыра сүрген.
3. Балдар кроликке морковь бердилер.

66 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Дополнениелерди ле оло
жартап турган сөстөрди айдып беригер.

1. Журтсоветтин председатели доклад этти.
2. Мен вөкөримнен письмо алдым.
3. Бистин областытын колхозторы государственного көп эт,
түк, сүт берет.
4. Кеен Алтай жажыл өлөңлө бүркелди.
5. Шофёр машинасын токтодып ийди.
6. Үрөнчиктер чернилала бичийдилер.
7. Экскурсияга барып жүргөн балдар метроны узак айка-
тап көргөн.
8. Сталинградтын жанында сүреен жаан электростанцияны
тудары башталган.

67 таскаду. Куучыны бичип алаа, дополнениелердин алдыла чийү
тартыгар.

СУУНЫҢ ТУЗАЗЫ.

Бистин ороондо жаан да, кичинек те суулар сүреен көп.
Суу биске жаан туза берет. Жаан сууларла кошту керептер
жүрөт. Керептерге отуруп, улус та жорыктайт. Суу элек-
тростанцияларды, теермендерди иштедет. Кургак чөлдөрдө
сууны суактарла агызып, улус кыраларды, огородторды су-
гарат. Суудан бис көп балык тудадыбыс. Суу кандый ла
өзүмгө, кандый ла тындуларга керектү. Сууны улус ичет, кур-
сакты база суулу азат. Бис суула жуунадыбыс, кийим жу-
надыбыс.

Суу улуска да, өзүмдерге де, тындуларга да сүреен
жаан туза жетирет.

Эрмектин эчени члевдери кандый бир действиенин
өйин, өдүп турган жерин, эмезе онын канайда өдүп
турганын жартап, кайда? кайдаар? кайдан? качан? ка-
найда? канайып? деп сурактарга кару берип турган
болзо, оорды обстоятельстводор деп айдар.

Аркада куук этти.

Кече жаан жанмыр жааган.

Советский самолёттор ончозынан түргөн учат.

Глобустарды Москвадан экелген.

Јети јашка јеткен балдар ончозы школдо үренер учурлу.
Бистин үренчиктер Барнаулга барып јүрген.

А ј а р у л а р. 1. Беречи кубулткышта турган адалгыш кемге? неге?
деп сурактарга кару берип турган болзо, ол дополнение болор, кай-
даар? деп суракка кару берип турган болзо—обстоятельство болор.

Түлкү ичегенге кирди. (Неге кирди?—Ичегенге.)

Балдар кинога баргылады. (Кайдаар баргылады?—Киного.)

2. Јерлечи кубулткышта турган адалгыш кемде? неде? деп су-
рактарга кару берип турган болзо, ол дополнение болор, кайда? деп
суракка кару берип турган болзо—обстоятельство болор.

Сүйт көнөктө болды. (Неде болды?—Көнөктө.)

Эжем Ленинградта үренди. (Кайда үренди?—Ленинградта.)

3. Чыгытту кубулткышта турган адалгыш кемнен? эмезе неден? деп
суракка кару берип турган болзо, ол дополнение болор, кайдан? деп су-
ракка кару берип турган болзо—обстоятельство болор.

Машина аттан тјүрген мантайт. (Неден? тјүрген мантайт?—
Аттан.)

Бис школдон јредјчиле којсо јандыбыс. (Кайдан? јандыбыс?—
Школдон.)

68 таскаду. Куучынды кычырала, обстоятельствоморды таап алыгар.
Олор неин јартап турганын айдып беригер: действениин өдүп турган
өйин бе, өдүп турган јерин бе, эмезе канайып өдүп турганын јартайт па?

Јорыкчылар әнирде өзөккө түштилер. Эбиреде койу
агаш болды. Олор чичке јолло он јаны јаар јорттылар.
Чанактарды чыкырты, улустын үндери тын јаныланат.
Аттар түрген јелип, удабай ак јерге чыктылар. Јорыкчы-
ларга удур сыркыруун салкын сокты. Ыраакта оттор кө-
рүнди. Ондо деревне турганы јарт болды. Јорыкчылар
түнде деревнеге једип алды.

69 таскаду. Текетти бичип алала, обстоятельство болуп турган сөс-
төрдиг алдыла чийү тартыгар.

1. Ыраакта от көрүнди. Бис орык јолло барала, одуга
једип келдибис. Одуда уулчактар отурды.

2. Менин әнем фабрикада иштеп јат. Ишке эртен тура
барала, әнирде јанат. Мен школдо үренип јадым. Јакшы
отметкалар алып турым. Иштенип, үренип јүрзе, өй дө-
түрген өдөр.

70 таскаду. „Јаңыс Карагай“ деп куучыннаг обстоятельствоморды
ла олор јартап турган сөстөрдиг бичип алыгар.

ЈАҢЫС КАРАГАЙ.

Бистин областтын түндүк јанында „Јаңыс Карагай“ деп
јурт бар. Мында бир тушта койу агаш болгон деп, кары-
ган улус айдыжат.

Бистин журтты эбиреде кыралап салган жадаган арыш, сула ла тараан көрүнөтөн. Кышкыда бистин журт терең карга чөгүп калган деп билдиретөн. Эгирде тышкары чыгарга мен коркып туратам. Эбиреде, агашту тууларда, бөрү уруганы угулаган.

Эмди бистин журтты эбиреде жалаңдарды тракторлор сүрөт, журтты жаңы электростанциянын оды жарыдат. Оромго до чыгарга коркыбазын.

71 таскаду. Бу эрмектерди кычырала, определение, дополнение ле обстоятельство болуп турган эчеги члендерди айдып беригер.

1. Колхозчылар аркадан одын тартып экедди. 2. Сууда жаан балык жүри. 3. Жайгыда күн жерди тын изидет. 4. Байбак агаштын бажында үкү отуры. 5. Жалаңда көк чечектер жайылды. 6. Салкынду күнде агаштын бажы жайканып турат. 7. Кече күн аяс болгон. 8. Койу арыштын мажактары араай шылырайт. 9. Наташа бийик төңин устинде турды.

12 §. Эрмектерди члендери аайынча ылгаары.

Үредүчи үренчиктерге куучын айтты.

Талайдан соок салкын сокты.

Баштапкы эрмектин төс члендерин айдып беригер.

Баштаачыга ла айдылачыга сурак тургузыгар.

Эрмектин эчеги члендерин аярып көригер: озор кандый сости жартайт, кандый суракка кару берет?

Үредүчи айтты

(Нени айтты?) *куучын*

(Кемге айтты?) *үренчиктерге*

Экинчи эрмекти члендери аайынча ылгаганын көрүп алыгар

	Сөс	Кандый суракка кару берет?	Эрмектин кандый члени?	Кандый сөс-лө колбулу?
Эрмек	галайдан	кайдан?	обстоятельство	сокты
	соок	кандый?	определение	салкын
	салкын	не?	баштаачы	сокты
	сокты	нени этти?	айдылачы	салкын

72 таскаду. Бу эрмектерди члендери аайынча ылгап алыгар. Ылгаар-
да табанчала тузаланыгар.

1. Партизандар өштүлөрдүн кайучыларын тудуп алды.
2. Шуурган жолды карла бүркеди.
3. Жажыл карагай жайканды.
4. Чаналу улус жол баштады.
5. Соок салкын жүстери-
не удура сокты.

73 таскаду. Эрмектерди бичип алаа, баштапкы эрмекти темдекте-
ген чилеп, темдектеп алыгар.

баш.	доп.	доп.	айд.
1.	Балыкчылар	кемезин	жаратка жууктатты.
2.	Эртен пионерлер	лагерьге	барар.
3.	Жаан жоткон	агашты	тазылыла кодорды.
4.	Кайыннын	жажыл	бүри жайылды.
5.	Изү күн	жердин	үстин жылыдат.
6.	Талайдаш	соок	салкын келди.

74 таскаду. „Жас келди“ деп куучынды кычырала, кажы ла эрмек-
тин члендерин адап беригер.

ЖАС КЕЛДИ.

Апрельде жер эриди. Күнөт жерлер жажарды. Түштүктөн
куштар жанды. Адарулар жарыкка чыкты. Суунун калын
тожы түшти. Жуукаларда суу шыркырайт. Талдын койо-
нокторы көрүнүп келди. Эмди куштар уйа тартар.

13 §. Укташ члендерлү эрмектер.

(К а т а п к ö р ö р и.)

75 таскаду. Бу эрмектерди кычырала, олоордун укташ члендерин
адап беригер.

1. Карлагаштар ла үрөнчилер учуп келди.
2. Лииттер ле кыстар ойынга келди.
3. Ат киштейт, мантайт, туйлайт.
4. Чанакту, чаналу, конёкту балдар жынылап барды.
5. Алтайда тыт, кайын, аспак, карагай ла мөш агаш-
тар көп.
6. Июль айда жер жилек, кызылгат база जोдро быжып
калат.
7. Комбайн ашты кезет, согот, арутайт.

Бу сурактардын карузын айдып беригер.

1. Эрмектин кандый члендерин укташ деп айдар?

2. Бичиирде эрмектин укташ члендерин бирүзин бирүзинен кандый темдекке бөлүүр? Укташ члендерлү эрмек сананып алала, айдып беригер.

3. Эки укташ членнин ортозында *ла, ле, база* турган болзо, оорды запятойло бөлүүрге жараар ба?

Эрмекте жаныс айдылачы *ла* бир канча баштаачы, эмезе бир баштаачы *ла* бир канча айдылачы, эмезе жаныс суракка кару берип, жаныс сөстү жартап турган бир канча эчени члендер бар болордон маат жок. Эрмектин ондый члендерин укташ члендер деп адап жат.

Бичиирде укташ члендерди бирүзин бирүзинен запятойло бөлүүр керек.

Эрмектин укташ члендеринин ортозында *ла, ле, ло, лө*, эмезе *база* деп колбочылар бир *ле* катап турза, оорды запятойло бөлүбес.

1. *Васяда тетрадь ла карандаш бар.* 2. *Гутяда букварь, ручка база будуктар бар.* 3. *Юра, Кызымай, Оля, Андрюша ла Гриша класста болды.*

Укташ члендер үч бөлүккө бөлүнөр: 1) бир канча баштаачылар, 2) бир канча айдылачылар *ла* 3) бир канча жартаачы сөстөр.

76 таскаду. Эрмектерди кычырала, укташ члендерин айдып беригер. Оор эрмектин кандый члени болуп, кандый суракка кару берет?

1. Карагай, чиби, жойгон *ло* мөш жыл эбиге жажыл турат.

2. Кар жаайт, кайылат, база *ла* жаайт.

3. Колхоз уйларын, аттарын, койлорын жакшы өлөңлө азырап жат.

4. Бистин школдо парталар, портреттер; карталар *ла* досколор бар. 5. Лётчик жалтанбас, ажыкчыл, турумкай болор учурлу. 6. Сергей, Кузукчы, Аткары *ла* Санай черүге барды.

77 таскаду. Бу эрмектерди бичип алыгар; запятойлорды ненин учун тургусканын айдып беригер.

1. Столдын үстинде газеттер, журналдар *ла* книгалар жатты. 2. Кара баарчыктар, таандар учуп келди. 3. Бистин журтта школ, библиотека база клуб бар. 4. Койу туман тууларды, межеликтерди, төңдөрдү туй алып ийди. 5. Барнаулдан келген артисттер пьеса, биге көргүзөр, кожондоор.

78 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Укташ члендердин алдыла чийү тартыгар; керектү жерлерге запятойлор тургузыгар.

1. Трактор кыра сүрөт кыра үрендейт кош тартат аш согот. 2. Фабрикаларда заводтордо колхозтордо социалистический мөрөй элбеди. 3. Колхозчылар арышты буудайды суланы арбаны кескен соккон арутап салган. 4. Куштар жырааларда агаштын көндөйинде уйазын тартат жымыртка салат. 5. Жолло машиналар атту жойу улус өдөт. 6. Алтайдын тууларында айулар бөрүлөр түлкүлөр ошон до өскө тындулар көп. 7. Мен жайгыда жилек тергем лагерьге жүргөм бугул тарткам.

Укташ члендерди да, до, де, дө, та, то, те, тө бөлүгөшгөрдөн башка бичип, запятойды ондый бөлүгөштердин кийининде тургузар учурлу.

Жайгыда жалаңда кызыл да, сары да, көк тө чектер өзөт.

Менде жаны да, эски де книга бар.

Балдар жайгыда амырагандар да, иштегендер де.

79 таскаду. Эрмектерди бичип алала, укташ члендердин алдыла чийү тартып, темдектеп салыгар. Запятойлор кайда турганын ажарып көрөгөр.

1. Бистин колхозто аттар да, уйлар да, койлор до, чочколор до, такаалар да көп. 2. Алтай тилдин урогында бис кычырганыс та, бичигенис те. 3. Ыраакта кырлар да, агаштар да, жалаңдар да көрүнөт. 4. Агаш аразына барзан, күүк те, томуртка да, тийинг де көрөринг.

80 таскаду. Куучынды бичип алыгар; укташ члендердин алдыла чийү тартыгар; керектү жерлерге запятойлор тургузыгар.

Бис Москвага экскурсияга барып жүргенис. Москвада музейлерде Кызыл площадьта заводтордо магазиндерде зоопаркта ботанический садта болгоныс. Зоопаркта ак айулар да моржтор до слондор до түлкүлөр де жүзүн-жүүр куштар да бар эмтир. Москвада оромдор узун элбек түптүс. Туралар жаан да бийик те эмтир. Оромдорло автомобильдер ле трамвайлар жүргилейт.

81 таскаду. Укташ члендерлү эрмектерди бичип алала, керектү жерлерге запятойлор тургузып салыгар.

1. Городко жүреле, музейде ле библиотекада болдым. 2. Кичинек балдарды энелери ясляга апаргылайт. 3. Бистин огородто картошко до морковь ло свёкла да жакшы будет. 4. Агашты кезип апарза, онын бүрин де будактарын да өртөп салар керек. 5. Бүгүн баштапкы кар жаады. 6. Бистин библиотекада орус та алтай да бичиктер бар. 7. Мен

айылымда уроктор үренедим энеме болужадым ойнойдым амырайдым. 8. Книгаларды чеберлеер керек. 9. Ишмекчилер де колхозчылар да служащийлер де заемге бичитти.

82 таскаду. Эки-үч эрмектен укташ члендү эрмек тургузыгар; укташ члендердин алдыла чийү тартыгар.

1. Жаланда көбөлөктөр учат. Адарулар учат. 2. Агаштын кургак жалбырактары түжет. Жалбырактар айланыжат. Жалбырактар жерге түжет. 3. Бистин школдо карталар бар. Бистин школдо книгалар бар. Бистин школдо жүзүн-жүүр журуктар бар. 4. Бистин колхозтын аттары да жакшы. Бистин колхозтын уйлары да сүттү. Бистин колхозтын койлору да семис.

К о р г у з у: Жаланда көбөлөктөр лө адарулар учат.

83 таскаду. Төмөңги сөстөрдн укташ члендер эдип, эрмектер тургузыгар.

1. Кыралар, агаштар, жалаңдар. 2. Карагай, чиби, мөш. 3. Кирее, майта, маска. 4. Школдор, библиотека, клуб. 5. Угат, кожондойт. 6. Үренедилер, амырайдылар,

14 §. Кычыру сөс.

*Жакшы жүрдигер бе, балдар?
Жакшы, Валентина Петровна!
Виктор, бери кел!
Үренчиктер, кичеенип үренигер.*

Өрөги берилген эрмектерди кычырыгар. Кажы ла эрмекти кемге айткан, жартап беригер.

Куучынды кандый бир кижиге эмезе кандый бир немеге ууланып айтканда, ол кижини эмезе ол немени адалган сөсти кычыру сөс деп айдар.

84 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Кажы ла эрмекти кемге ууланып айтканын жартап беригер; кычыру сөстөрдн айдып беригер.

1. Николай Иванович, эртен экскурсияга барарыбыс па? 2. Балдар, кем жынылаарга барар? 3. Мөөрө бө, уйым, эмди ле өлөн берерим. 4. Түргөн баралы, нөкөрлөр. 5. Сенин кылыгыңды билерим, түлкүчек! 6. Мен школго барарым, эне.

Кычыру сөстөр бир де сөслө, эки де сөслө ошон до көп сөстөрлө айдылар.

Эркелей, сен бүгүн сүреен жакшы кычырдың!

*Кару нөкөрүм, төрөл шокмунды үндубай жүр!
Менин сүйүгөн ороонум, сени корырга мен ка-
чан да белен!*

85 таскаду. Озо баштап бир, онын кийининде эки, онын кийининде үч сөсө айдылган кычыру сөстү эрмектерди бичип алыгар.

1. Бистин кожоңыс, бастыра телекейге жайылзаң! 2. Балдар, жаны жылда бистин шкодо ёлка болор. 3. Комсомолецтер ле пионерлер, үредүде озочылдар болыгар! 4. Акыр, түлкү эдебис, анчынын чечен огы сего тийер. 5. Экзаменге кожо белетенели, Саша. 6. Советский Союзтын пионерлери, төрөл орооныбыска тузалу болыгар! 7. Азийгы шыралу жүрүмүңди үндубадын ба, төрөл Алтайым? 8. Большевиктердин ийделү колдору бектеп тутты сени, Чемал! 9. Жылу күндү жас, капшагай ойто кел!

Кычыру сөс эрмектин бажында да, ортозында да, учында да турар.

Кычыру сөс эрмектин бажында турза, онын кийининде запятой эмезе кыйгылу темдек тургузар.

Ада, меге бичик садып беризер.

Үренчиктер! Школдын јөөжөзүн чебердегер!

Кычыру сөс эрмектин ортозында турза, онын эки жанына запятой тургузар.

Жаныгар, балдар, ажанаар ой јетти!

Бис сени, төрөл орооныбыс, баштуге качан да бербезибис!

Кычыру сөс эрмектин учында турза, онын алдына запятой тургузар, онын кийинине дезе эрмектин учуры аайынча керектү темдек (точка, кыйгылу темдек, суракту темдек) тургузар.

Урокторыңды үренип алдын ба, Валя?

Эртен географиянын урогына кызыктар ла буучактар әкелигер, балдар.

Јакиш болзын, Виктор Иванович!

86 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар, кычыру сөстөрдүн алдыла чийү тартыгар.

1. „Чындык јалчым Балда, келзен, менин айтканымды уксан“. 2. Боро мандайлу кискечек, сен не ыйлап жүрин,

үч будынла секирип, не аксап турын? 3. Көрзөн дө, көр-
зөн дө, кару кумы! Күскүде отурган кемнин бүдүжи?
4. Үүрелеринин тоозын кичеегенче, бойынды бодовзон кай-
дар, кума? 6. Кару школыбыс, бис жаскыда севле айрылы-
жарыбыс. 6. Эткенинди угайын, эдил үндү күүк!

87 таскаду. Эрмектерди бичип алала, токтой түжер темдектерин тур-
гузып салыгар.

1. Үренер керек карындаш 2. Кандый ла немена бойы-
нын ойинде эдер керек нөкөр 3. Жараш чечектер жайылыгар,
Алтайыбысты кееркедигер 4. Жараш бүринг элбиреп, жайка-
нып турын кайынаш 5. Сен кайда болдын Вая 6. Пио-
нерлер Ленинниг жакылтазын бүдүригер 7. Жараш жас жараш
жас жырғап, көкүп једип кел 8. Тур Илья школго барар
керек 9. Канча час болды Пана 10. Капшай барып көрөли
Лёва суунын тожы түжүп јат

88 таскаду. Эрмектерди кычыру сөстү эрмектер эдип кубултып,
бичип алыгар. Токтой түжер темдектерин тургузыгар.

1. Колхозчылар кыра ижин ойинен озо бүдүрдилер. 2. Жа-
раш кожон јаныланат. 3. Јылу јанмыр јаады, кара јерди
сугарды. 4. Балдар школго баргылады. 5. Агчылар бөрү
өлтүрди.

К ө р г ү з ү : *Колхозчылар! Кыра ижин ойинен озо бү-
дүригер!*

89 таскаду. Кычыру сөстү 5 эрмек сананып, бичип алыгар.

15 §. Чике куучын.

*„Бүгүн не күн?“—деп, Саду энезинен сурады.
„Бүгүн пятница“—деп, энези айтты.*

Өрөги эрмектерди кычырыгар.
Кажы ла эрмекте кандый бөлүктер бар?

Кезик эрмектерге өскө кижинин айткан сөстөри
бир де кубулбай кирет. Ондый сөстөрдн чике куучын
деп айдар.

Көп учуралдарда чике куучынла кожо автордын
сөстөри бар болуп јат.

Кычырганда чике куучын кижинин үнинен билди-
рер, бичиирде дезе онын эки јанына кавычкалар тур-
гузар.

90 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Кажы ла эрмектен чике куучын-
ды ла автордын сөстөрин таап беригер.

1. „Санай, сен киного барарын ба?“ — деп, Сазон сурады. 2. „Лок, мен бичик кычырар турага барарым“ — деп, Санай карузын берди. 3. „Күн өдүп барат, аттарды жегер керек“ — деп, Байбан апшыйак жорыкчыларды мендетти. 4. „Бүгүн кандый жылу!“ — деп, балдар сүүндү. 5. „Балдар, эртең школдын жанына сад отургузарыс“ — деп, үредүчи айтты.

Автордын сөстөри чике куучыннын кийининде де, озо до турар.

Автордын сөстөри чике куучыннын кийининде турза, автордын сөстөринин алдына тире тургузар, деп сөстүн кийинине запятой тургузар.

„Москва керегинде куучындап берзегер“ — деп, балдар үредүчини сурадылар.

Автордын сөстөри чике куучыннан озо турза, олоордын кийинине эки точка тургузар, чике куучыннын баштапкы сөзин жаан буквадан бичиир.

Семён кайра бурулала, Байбанга айтты: „Слердин айтканыгар чын“.

Амыр Жардактан сурады: „Мылтыгын окту ба? Чыктып калган болбозын“.

91 таскаду. Чике куучынду 6 эрмек сананып, бичип алыгар. Сананып алган 3 эрмекте автордын сөстөри чике куучыннан озо турзын, 3 эрмекте — кийининде турзын.

92 таскаду. Эрмектерди кычырала, кажы да эрмектен кычыру сөстөрдү де чике куучынды таап беригер. Токтой түжер темдектер кайда турганын аярып көригер.

1. „Je, борсук, бу сенин айылын, оноор бойун озо кир“ — деп, айу айтты. 2. Максим Горький кичинек тушта нөкөрлөри оноң сураган: „Максим, сен кенетийин байый берген болзон, нени эдер эдин?“ „Книгалар садып алар эдим“ — деп, Максим айткан. 3. „Ондый атты бастыра Кабардадан таппазын“ — деп, Казбич айтты. 4. Оромнын толыгында турган узун сынду кижы кыйгырды: „Кайдаар ууланып барардын, Гаврош?“. 5. „Бастыра ороддордын ишмекчилери эзендик болзын!“ — деп, Павел кыйгырды.

93 таскаду. Токтой түжер темдектерин тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

1. Энемди көрдигер бе деп кичинек кызычак кыйгырды. 2. Сен бүгүн библиотекага барарын ба деп Коля Боря-

дан сурады. 3. Киске торчыкты тудуп алала, оны јерге жаба басып айтты Торчыгаш көркийим сени кожондорун учун ончо улус мактап туры деп уккам 4. Мен бөрү болор деп санангам, коркыганым сүреен деп коңкочок ошкош үнгүр үниле каткырып, Груша айтты. 5. Ол Жучка эмитир капшай баралдар деп Анва Михайловна кыйгырды.

Эки, уч, оной до көп улустын куучынын бичиирде, кажы ла кижинин эрмегин јаны јолдог бичип, алдына тире тургузар. Мындый учуралда чике куучынын эки јанына кавычкалар тургуспас.

Ийт ийтти кычырган:

- Менин айылыма айылдап келзен!
- Јок, бош јок...
- Нени эдерин?
- Эртен айылдын ээзи андап барар, онын алдыла мантап, үрер керек.

94 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Бу эрмектерде кычыру сөстөрдиле чике куучынды айдып беригер.

- Јакшы ба, Михаил Иванович—деп, бөрү эзендешти.
- Јакшы, Левон карындаш, Кот Котофеевичи ле Түлкүчекти көрдин бе?—деп, айу сурады.
- Јок, карындаш, сагыганым удай берди.
- Барып кычырган—деп, айу айбылады.
- Јок, барбазым, Михаил Иванович. Бойун бар, сен менен шулмус.

— Јок, Левон карындаш, мен де барбазым. Кайдан да койон кенетийин мантап келди. Айу ого кыйгырып ийди:

- Је, Койовок, Түлкүнинг јаткан јерин билерин бе?
- Билерим, Михаил Иванович—деп, Койон айтты.

„Киске ле Түлкү“ деп чөрчөктөн.

16 §. Колболу эрмек.

1. Күс башталды, јанмырлу күндөр көптөди.
2. Тандакталып тан көрүнди, уйкудан ажы ойгонды.
3. Булуттар таркады, тенерибе јылдыстар көрүнип келди.

Бу эрмектерди члендери аайынча ылгаштырыгар. Баштапкы эрмекте канча баштаачы, айдып беригер. Баштапкы баштаачыга (күс) кандый айдылачы келижет? Экинчи баштаачыга (күндөр) кандый айдылачы келижет? Бу эрмектер-

дин баштаачыларын эмесе айдылачыларын укташ члендер деп айдарга жараар ба? Ненин учун жарабас?

2-чи ле 3-чи эрмектерди онойдо ок ылгагар.

Бу 3 эрмектин кажызын ла алдынан бойлоры эрмектер болгодый бөлүктерге бөлүүрге жараар ба?

Кезик эрмектерди алдынан бойлоры эрмектер болгодый бөлүктерге бөлүүр аргалу. Онойдо бөлүнип турган эрмектерди колболу эрмектер деп айдар.

Пионервожатый бичик кычырды, пионерлер оны угуп отурды.

Ондый бөлүктерге бөлүнбей турган эрмектерди тегин эрмектер деп айдар.

Лас келди. Түйи там ла узады.

95 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Колболу ла тегин эрмектерди айдып беригер. Кажы ла эрмектин баштаачызын ла айдылачызын айдып беригер.

1. Арыш, арыш—учы жок чөйилет, атту кижинин жүк ле бажы көрүнөт. 2. Жанмыр токтоды, булуттардын ортозынан күн көрүнип келди. 3. Ыраакта койу агаш көрүнөт. 4. Тенериде кара булуттар жылыжат. 5. Тенериде жылдыстар мызылдайт, талай сүреен чакпындалат. 6. Бис школдын жанына сад отургустыс. 7. Кече ойында мен кожондогом, менин нөкөрим Барбаш бијелеген. 8. Агаштын жаказында күүк эдет, эмеш ыраагында талтар табыштанат. 9. Школдын жанында балдардын сүүнчилү үндери угулат.

Колболу эрмекти шүүлтези аайынча жуук тегин эрмектерденг будүрип алар аргалу.

Он жанында ла сол жанында турган эрмектерди ајарып көригер:

1. Күн өксөди.
Өлөңдө чалын кургады.
2. Кар кайылды.
Көк өзүп келди.

1. Күн өксөди, өлөңдө
чалын кургады.
2. Кар кайылды, көк
өзүп келди.

Колболу эрмекке кирип турган тегин эрмектерди бирүзин бирүзинен запятойло бөлүүр керек.

96 таскаду. Колболу эрмектерди кычырала, олор кандый тегин эрмектерденг турганын айдып беригер.

1. Эртең тура жааш жаады, эңиргери тегери айаза берди.
2. Урок башталды, балдар тым отурды.
3. Кар кайылды, колхозчылар кыра ижине чыкты.
4. Эртең әжем келер, бис киного барарыбыс.
5. Бөрүниң улузы угулды, аттар бышкырды, уйлар мөөрөди, койлор маарады.

97 таскаду. Тегин әрмектерди экиден бириктирип, колболу әрмектер бүдүрип алыгар.

1. Адам балык туткан. Мен балыктарды көнөккө салгам.
2. Колхозто текши жуун болгон. Колхозчылар Николайды бригадир эдип жөптөгөндөр.
3. Јер әриген. Колхозчылар кыра ижин баштаган.
4. Арифметиканың урогында конт-рольный иш болгон. Көп балдар төрт лө беш отметка алган.
5. Јас келген. Агаштын бүри јайылган.
6. Озо мында эән чөл болгон. Эмди јаан город туры.
7. Почтальон письмо әкелди. Энем оны кычырды.

98 таскаду. Колболу әрмектерди јетире бичип алыгар.

1. Озогы өйдө кыраны улус салдала сүретен, эмди бис....
2. Митя чанак эдип алган, карындажы....
3. Аңчылар бөрү көргөн, бөрү....
4. Бис тууның бажына чыгып жүргени-бис, ончобыс....
5. Саша нөкөрин сакаган, нөкөри....
6. Мен газет кычыргам, энем....
7. Быыл аяс јай турган, јилек....
8. Ёреду божоды, эмди бис....

99 таскаду. Колболу әрмектерди бичип алала, токтој түжер тем-дектерин тургузып салыгар.

1. Јаан јолло абралу кизи келет оның кийининиң ийт мантайт
2. Бис кечүге мендеп келдибис паром сууның ол јанында болды
3. Төң јерде тыт агаш туры оның көңдө-йинде кушкаштын уйазы бар
4. Мен гөродко үренерге ба-рарым слер меге письмо бичигер
5. Өзөк јерде салкын токтој берди тууның бажындагы агаштар јайканып турды.

100 таскаду. Куучынды кычырыгар. Кеңиткен ле кеңитпеген тегин әрмектерди, оның кийининде колболу әрмектерди айдып беригер.

АГАШ АРАЗЫНДА.

Балдар агаш аразында мешкелеп жүрдилер. Кенетийин тегери карануйлай берди. Күкүрт күркүреди. Јалкын јалт этти. Агаштар шуулашты, јызырт-табыш угулды, тың жааш келди. Тома коркыды. Эң кичинек Гена ыйлады. Капшай айылга јанарга сұранды.

Нина ончозынан жаан болгон. Ол балдарды токунатты, балдар кайынынн төзине отуруп алды. Жааш токтоды. Балдар жанып келди.

101 таскаду. Колболу эрмектерди тегин эрмектерге бөлүп, бичип алытар.

1. Гаврош бут бажына туруп келди, салкын онын чачын элбиредип турды.

2. Мен мөшкө чыктым, карындажым тобого терди.

3. Балыкчылар балыктап жүрди, балык тудулбады.

4. Жеткон калаптанды, тегери бүркелди.

5. Карыган эмеген бозогодо отурды, жанында жарык тоскуур жатты.

Уренгенин катап көрөргө керектүү сурактар.

1. Кешиткен ле кенитпеген деп кандый эрмектерди айдар?

2. Эрмектин кандый члендерин укташ деп айдар?

3. Чике куучын деп нени айдар? Чике куучынды бичиирде, токтой түжөр темдектерди канайда тургузар?

4. Кычыру сөс деп нени айдар? Кычыру сөстүү эрмек айдып беригер.

5. Колболу эрмек деп кандый эрмекти айдар? Тегин эрмек деп кандый эрмекти айдар? Темдектеп айдып беригер.

17 §. Куучын-эрмектин бөлүктөрү.

Жараш жас келди.

Жажыл агаш жайканды.

Колхоз журтту албаты.

Кожондожып иштеди.

Эрмекке кирген сөстөр бойлорынын учуры аайынча бир канча бөлүктөргө бөлүнөт.

Кезик сөстөр кандый бир предметтин адын темдектейт: *жас, агаш, албаты.*

Кезик сөстөр кандый бир предметтин анылу темдегин, бүдүмин, өгүн көргүзөт: *жараш (жас), жажыл (агаш).*

Кезиги дезе предмет нени эдил турганын, ол канайып турганын, оныла не болуп турганын темдектейт: *(жас) келди, (агаш) жайканды, (албаты) иштеди.*

Алтай тилде оного до өскө учурлу сөстөр бар.

Сөстөр бойлорынын учуры аайынча бөлүнгөн бөлүктөрдү куучын-эрмектин бөлүктөрү деп айдар.

Адалгыштар, жарталгыштар, тооломолор, глаголдор ло кубулбастар—олор ончозы куучын-эрмектин бөлүктөрү.

102 таскаду. Куучынды кычырыгар. Кажы ла эрмекте предметти адап, ол нени эдип турганын, оныла не болуп турганын, эмесе предметтин аңылу темдегин жартап турган сөстөрдү айдып беригер.

АК АЙУ.

Ак айу ыраак түндүктө, Тошту Түндүк тегисте жүрөт. Ол жаан тоштын үстине туруп алала, бойына курсак бедиреп жүрөт. Ак айунын курсагы—тюлень, морж ло жүзүн-жүүр балыктар. Ак түлкү ле ак-кийик те кезикте ак айудан качып болбойт. Ак айу кышкыда терен уйкуда жадат. Терен кардан эптү ичеген казып алала, жүк ле тынып жадарга кичинек тежик артызып салат.

18 §. Адалгыш.

(К а т а п к ö р ö р и.)

Уулчак эртен тура эрте турды. Энези кичинек аягажына сүт уруп берди. Уулчак сүтти ичип алды, суу жаар барды. Суудан көп балык тудуп алды.

Бу эрмектерди кычырала, эрмектин ичиндеги сөстөр бирүзи бирүзиле канайда колболыжып турганын жартап беригер.

Кандый бир предметти адап турган сөстөрдү айдып беригер.

Кандый ла предметтердин (тындулардын, куштардын, улустын, природада болуп турган явениелердин) адын адап турган сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүгү болуп жат?

103 таскаду. Эрмектерди кычырала, адалгыштарды айдып беригер.

Байбак, карыган вязьтар алдында

Чылаган улус амырап отураг.

Балдар келип, аңдар керегинде,

Киев керегинде куучындар угат.

Келген ле кижилер солун куучын айдат,

Кезикте куучындар тужине уалат...

Н. Некрасов.

104 таскаду. Адалгыштар таап алала, берилген темалар аайынча бичип алыгар.

1) Улустын иштеп турган ижи: салдачы, үредүчи (онон ары бичигер),..

2) Иштөөндө тудунатан немелер: бычак, малта...

3) Ар-бүткенде өлүп турган керектер: луурган, жалкын...

4) Географический жанынан адаганы:

а) Туу, межелик, бүк (онон ары бичигер),...

б) Тайга, чөл...

в) Суунун бажы, коолы...

105 таскаду. Бу сөстөрдү адалгыштар эдип кубултыгар.

Туулу—*туу*, ташту, ырысту, туманду, булутту, соок-чыл, айылду, малду, бичикчи.

Иштөөр—*иш*, жыргаар, бугулдаар, мактаар, сыйлаар, четеер, бүктөөр.

106 таскаду. Кичинек эки куучын сананып алыгар. Ол куучындарды кеңиткен тегин эрмектерде бичип алыгар. Бичиинде, төмөн берилген адалгыштарды тузаланыгар; куучынга бажалык таап алала, бичип алыгар.

а) Жай, күн, суу, балыкчы, кармак, балык, айыл.

б) Балдар, агаштар, мешке, жилек, тийинг, күчүк, суучак, таштар, ойын.

Кандый адалгыштар жаңыс тоодо турар? Кандый адалгыштар көп тоодо турар?

Адалгыштардын көп тоозы кандый кожулталар ажыра бүдөт?

Көп тоодо турган адалгыштардын кожулталарынын чын бичилерин айдып беригер.

107 таскаду. Стихотворениени кычырыгар. Озо баштап жаңыс тоолу, онын кийининде көп тоолу адалгыштарды бичип алыгар,

КЫШКЫ ЖОЛ.

Быжыраш булуттарды өткүрө
Ай өнгөлөп барадыры,
Кунукчыл ээн жалаңдарды
Кубакай одыла жарыдып туры.
Эрикчил кышкы жол ичиле
Чыйрак аттар мантагылайт.
Бир аай үндү күзүңи
Эриккендү шыгырайт.

А. П у ш к и н.

108 таскаду. „Јас“ деп бажалыкту куучын санап ала, бичип алыгар; бичиирде мындый сөстөрдү тузаланыгар: түн, түш, күн-нинг чогы, күнөт жерлер, кар, аш, баарчык, уйа, жымыртка, бала, кушкаш-тар.

109 таскаду. Адалгыштарды көп тоолу эди бичип алыгар; кө-жулталарынын алдыла чийү тартыгар.

Город, ороон, суу, туу, межелик, булут, кулак, өлөн, жилек, ан, журт, комбайн, үредүчи, комсомолец, бичик, ко-жон, абра, жарат, јол, талай, ортолык, жылдыс, карындаш, мааны, сыйын, кынјы, область, край, колхоз, совхоз.

110 таскаду. Кату үндү табышту адалгыштарды баштапкы столбик-ке, жымжак үндү табышту адалгыштарды экинчи столбикке бичип алыгар. Орус тилден кирген адалгыштардын кожулталарындагы үндү табыш-тардын чын бичилерин эске алынып, ондый адалгыштарды баштапкы эме-зе экинчи столбикке бичигер.

Шонкор, край, черү, ороон, куу, төнөш, зоотехник, күс, талай, мааны, көлөткө, эжик, јенү, автомобиль, маши-на, кожон, башчы, вишня, кулак, үредү, армакчы, башка-ру, јелечи, киске, илјирме, кайын, скрипка, шоссе, эргек, атмосфера, кой, теермен, ферма.

111 таскаду. Куучынды кычырыгар. Озо баштап кожолта јок адалгыштарды, онын кийининде кожолталу адалгыштарды бичип алы-гар; бичиирде кожулталарынын алдыла чийү тартып салыгар.

КОЛХОЗТЫН ЖЕРЛЕРИ.

Сууны јакалай барган орык јол бүктер јаар бурулат.
Чечектү кебистий јаланла барарга кандый сүүнчилү!

Мында ак ромашкалар, чомурдын конкочокторы, бүк-жерде өзөтөн көк василектор ло гераньдар, кашкалар тур-гылайт.

Олордын ортозыла сары ла боро адарулар түрген уч-кылайт. Олор тату јем јууп аларга кандый тын иштен-гилейт!

Бастыра өзүмдер чечектелип турган сүүнчилү өйдө бүктерде бир де табыш јок, тым болуп јат. Кезикте өлөн-нин ортозында көрүнбей отурган талтар кенетийин тартыл-дай берет.

С. Покровский.

19 §. Өс адалгыш ла текши адалгыш.

Советский Союзтын төс городы — Москва.

Бис јер-телекейдин Азия деп бөлүгинде јуртап ја-дыбыс.

Бистин областьтын јериле Кадын деп јаан суу агып барган.

Колхозчы Иркутон курортко барып јүргөн.

Карарга базылган сөстөр нени темдектеп турганын јартап беригер. Олорды кандый буквадан баштап бичиген?

База кандый сөстөрдн јаан буквадан баштап бичиир учурлу?

Адалгыштар өс лө текши болуп јат.

Укташ бир канча предметтерге текши ат адап јат.

Предметти ондый ок укташ предметтерден анылаарга, ого өс ат адап јат.

Кижн, көл, суу, город—предметтердин текши аттары. Чалчыков Эркелей Иванович, Байкал, Чарыш, Эликумар—предметтердин өс аттары.

Өс адалгыштар јаан буквадан башталып бичилер.

Өс адалгыштарга мындый адалгыштар келижет:

1. Улустын ады, адазынын ады, өбөкөзи: *Александр Сергеевич Пушкин, Алексей Максимович Горький, Павел Васильевич Кучияк.*

2. Јурт јерлердин ле городтордын ады: *Ленинград, Барнаул, Новосибирск, Горно-Алтайск, Шебалин, Кан-Оозы.*

3. Тенистердин, талайлардын, көлдөрдн, суулардын ла тууларын ады: *Атлантический теңис, Кара талай, Байкал көл, Себи суу, Чалтыган туу, Сары кыр, Алтын-Көл.*

4. Јер-телекейдин бөлүктөрнн аттары: *Европа, Азия, Америка, Австралия, Африка, Антарктида;* ороондордын ла государстволордын ады: *Советский Социалистический Республикалардын Союзы (СССР), Польша, Чехословакия, Китай, Англия, Корея, Монголия.*

5. Тындулардын адалган аттары: *Тайгыл, Калтар (ийттер), Шонкор, Чыйрак (аттар); Јаражсай, Чокурак (уйлар).*

Текши адалгыштар кичинек буквадан башталып бичилер: *пионер, республика, ороон, город, алтай, орус, туу, суу, кол, талай, эр кижн, үй кижн, парта.*

1. Јер-телекейдин төрт талазы: *түндүк, түштүк, күнчыгыш, күнбадыш;*

2. Јылдын өйлөри: *јас, јай, күс, кыш;*

3. Неделенин күндери: *поведельник, вторник...;*

4. Айлардын аттары: январь, февраль... кичинек буквадан башталып бичилет.

112 таскаду. Куучынды кычырала, өс адалгыштарды айдып беригер. Зоя Космодемьянская кандый ат-перелү керек эткенин билеригер бе?

ТАНЯ.

1941 жылда, декабрь айдын баштапкы күндеринде Верей городтын жанында, Петрищево деп журтта немецтер партизан-кысты кыйнап өлтүргөндөр.

Чын адын жажырып, ол кыс бойын Таня деп адаган. Онын чын ады-жолы Петрищево деп деревнени немецтерден ойто жуулап алган кийининде жарталган.

Ол кыс Москва городтан Октябрьский районунда 201 номерлү школдын үрөнчиги Зоя Анатольевна Космодемьянская болгон.

Немецтер канайда да кыйнаарда, Зоя ологго партизандар керегинде бир де сөс айтпаган. Жуулган улуска Зоя өлөр алдында мынайда кыйгырган:

— Якшы болзын, нөкөрлөр! Тартыжыгар, коркыбагар! Сталин бисле кожо! Сталин келер!..

113 таскаду. Текетти бичип алала, ороондордын адынын алдыла бир чийү, городтордын адынын алдыла эки чийү тартып темдектегер.

Ада-Төрөл учун Улу жуу тужында бистин ийделү Советский Черү жети орооннын төс городторын өштүдөн жайымдаган: Румынияда—Бухарестти, Польшада—Варшаваны, Болгарияда—Софияны, Югославияда—Белградты, Венгрияда—Будапештти, Австрияда—Венаны, Чехословакияда—Праганы.

114 таскаду. Куучынды кычырыгар. Бистин орооннын байлык жөбөжөз керегинде куучындап беригер. Бу куучыннан өс адалгыштарды бичип алыгар. Олор нени адап тургавын жартап беригер.

БИСТИН ТӨРӨЛИБИС.

Бистин Ада-Төрөл жерибис Советский Социалистический Республикалардын Союзы. Бистин орооннын телкем жеринде кырлар, агаштар, туулар ла талайлар бар. Төрөлистин жеринин үстинде ле терегинде, сууларында ла талайларында жүзүн-башка жөбөжө көп табылат. Уралдын, Кавказтын ла Алтайдын тууларында темир, жес, алтын ла баалу таштар көп. Донбасста ла Кузбасста сүреен көп таш көмүр бар. Бистин орооннын европейский бөлүгинин түндүк жанында ла Сибирьде алу алгадый тындулар көп жүрет. Туштукте, Кара талайга жетире, Кавказтын тууларын жакалай, кара тоб-

рак кыртышту чөлдөрдө буудай сүреен жакшы бүдет. Ак талайда, Балтийский, Азовский ле Каспийский талайларда ла Волга, Урал, Дон, Кама, Обь, Енисей сууларда балык сүреен көп. Күн изү тийетен Крымда ла Кавказта улус эмденетен курорттор бар. Бистин төрөлибисте кижиге керектү не ле неме көп.

115 таскаду. Өс адалгыштар сананып атала, олардын болужыла 5 эрмек бүдүрүп алыгар,

20 §. Адалгыштын эрмектеги учуры.

1. Адалгыш төзөчи кубулткышта турза, эрмекте б а ш т а а ч ы болор.

Жас келди. Күн изиди.

2. Адалгыш энчилечи кубулткышта турза, эрмекте о п р е д е л е н и е болор.

Уулчак карда койоннын изи көрүнөт. Өлөңнүн чалыны кургагалак.

3. Адалгыш төзөчи ле энчилечи кубулткыштардан өскө кубулткышта турза, эрмекте д о п о л н е н и е болор.

Койлорго өлөң бердим. Уулчак бичикти кычырып салды.

4. Адалгыш качан? кайда? кайдан? кайдаар? деп сурактарга кару берип турган болзо, эрмекте о б с т о я т е л ь с т в о болор.

Түнде тын салкын болгон. Бичиктерди городтон эжелген.

116 таскаду. Эрмектердеги сөстөр канайда колболыжып турганын жартап алыгар. Кажы ла эрмекте баштаачы болуп турган адалгышты, онын кийининде эчегн член болуп турган адалгыштарды таап алыгар. Кажы ла адалгыш кандый кубулткышта турганын, эрмекте кандый член болуп турганын айдып беригер.

1. Эркеш карындажына абрачак жазады.

2. Колхоз кыраны тракторло сүрет.

3. Балдар жилекти көнөккө терди.

4. Јодронун чечеги јайылды.

5. Меесте јажыл өлөң көрүнип келди.

117 таскаду. Куучынды кычырала, баштаачы болуп турган адалгыштарды таап алыгар.

КЫШКЫДА.

Кыш соок болгон. Адам өлөңгө барган. Чанактын алдында кар кыярап турган. Обооны салкын туй шуурын

салган. Адам карды күрекле каскан. Ат обоодон өлөн јиш турган. Өлөн јалбыракту, јымжак. Уйлар, койлор оны сүреен јакшы јиир.

118 таскаду. Куучынды кычырала, бу эрмектерде кандый адалгыштар обстоятельство болуп турганын айдып беригер.

ЈАС КЕЛДИ.

Апрель айда јер эриди. Күнет јерде өлөн јажарды. Түштүктөн куштар учуп келди. Суунын тожы түшти. Јуукаларда кара суулар коркыражын акты. Аралдагы кайындардын бүрчүктери јарылды. Чедендеги мал јаланга чыкты.

119 таскаду. Берилген эрмектерде баштаачы болуп турган адалгыштар допoлнение болзын деп, допoлнение болуп турган адалгыштар баштаачы боло берзин деп, јаңы эрмектер бичип алыгар.

К ө р г ү з ү: Энези балазына карузыйт. Бала энезине карузыйт.

1. Саша нөкөрин сакыды. 2. Турна түлкүле најылашкан. 3. Кырачы агазын уткуган. 4. Ийт бөрүге чурады. 5. Үредүчи үренчиктерле куучындашты.

21 §. Адалгыштардын кубулткыштары.

Алтай тилде канча кубулткыш бар? Олордын адын ла сурактарын айдып беригер.

Кажы ла кубулткышка ненин учун эки башка сурак кем? эмезе не? кемнин? эмезе ненин? оноң до өскө сурактар тургузадыбыс?

Эрмекте баштаачы кандый кубулткышта турат? Эрмек сананып алала, айдып беригер. Төзөчи кубулткышта турган адалгыштар кандый сурактарга кару берет?

120 таскаду. Стихотворениени бичип алыгар; төзөчи кубулткышта турган көп тоолу адалгыштардын алдыла бир чийү, јаңыс тоолу адалгыштардын алдыла эки чийү тартып темдектегер.

ЭРТЕН ТУРА.

Кызыл тагдакла
күнчыгыш бүркелди.
Суу кечире јуртта
оттор јоголды.
Јаланда чечектер
чалынга сууланды,

јымжак бүктерде
үүрлү мал ойгонды.
Боро туман
булутка көдүрилди.
Кастар үүрлежип,
бүктерге баргылады.

А. П у ш к и н.

Энчилечи кубулткышта турган адалгыш нени көргүзөт?
Ондый адалгыш кандый сурактарга кару берет?

121 таскаду. Стихотворениени кычылала, энчилечи кубулткышта турган адалгыштарды айдып беригер.

ВОЕВОДА-СООК.

Салкыннын шуулаган табыжы эмес,
Суучактар кырдан аккан эмес,
Воевода-соок кайуга чыгат,
Бойунун жерин эбиреде айыктайт.
Карагайдын бажы байбак па?
Дубты чүмдегени жараш па?
Кичинек, жаан суулардын
Тожун тыгыда тоңырган ба?
Агаштардын үстиле көндүрө өдөт,
Суунун тожун тарсылдадат,
Онын желбер сагалында
Күннин чогу жаркындалат.

Н. Некрасов.

Действие предметке чике ууланган болзо, ондый предметти көргүзүп турган адалгыш кандый кубулткышта турар? Көстөчи кубулткышта турган адалгыш кандый сурактарга кару берет? Көстөчи кубулткышта турган адалгыш кандый учуралда кожулта алынбайт? Эрмек сананып алала, жартап беригер.

122 таскаду. Куучынды бичип алыгар; көстөчи кубулткышта турган адалгыштардын алдыла чийү тартыгар.

ТУРА ТУТКАНЫ.

Колхоз Арбанаков Жолчыга жаңы тура туткан. Кезик колхозчылар агаш тартты. Кезиктери тоормошторды жондылар. Кокулековты ла Таранчинди туранын стенизип тударга чыгарды. Жалбак агаштарды база эки колхозчы жарды. Печкени Иван Петрович Симонов салды. Колхозчылар өмөлөжил, тураны түргөн тудуп салдылар. Арбанаков чеден-кажагандар, мылча тутты, кирнесте жазады. Эмди онын билези жаңы, жараш турада журтап жат.

123 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Көстөчи кубулткышта турган адалгыштардын кажызы кемди? кажызы нени? деп сурактарга кару берет, айдып беригер.

1. Булуттар тенерини бүркеп ийди. 2. Адам Коляны өлөн чабарга үреткен. 3. Эжем сууны сускула сускав. 4. Мен түште уроктор үренгем, эңирде книга кычыргам. 5. Эмдик атты тудуп бөлбодым. 6. Эң артык малчыны депутатка көстөдибис. 7. Уйды жакшы азыраан, сүттү болор. 8. Анчыларды жуунга алдырган. 9. Коля Берегошев трактор башкарага үренип алган. 10. Уулчакты энези сууга ийген.

124 таскаду. Көстөчү кубулткышта турган адалгышту 5 эрмек тургузып, тетрадаарга бичип алыгар. Көстөчү кубулткышта турган адалгыштар эрмекте кандый член болуп турганын айдып беригер.

Действие предметке болуп адилзе, ондый предметти көргүзүп турган адалгыш кандый кубулткышта турар? Беречи кубулткышта турган адалгыштар кандый суракка кару берет? Олор кайдаар? деп суракка кандый учуралдарда кару берет?

125 таскаду. Куучынды кычырыгар. Беречи кубулткышта турган адалгыштарды бичип алала, олардын кожулталарынын алдыла чийү тартыгар. Олор кандый суракка кару берет?

СООКТОҢ КОРУЛАНГАНЫ.

Кус жууктаарда, соок салкынду күндөр көптөди. Соокко тонбоско ончозынан озо куштар белетенди. Олор үүрлежи жуулыжала, жылу жерлерге уча берди.

Терези сүрекей жылу эмес андар терен ичегендерге кирди, тийиш көндөй агашка кирди. Койондорго, бөрүлөргө, түлкүлөргө соок коркушту эмес: олардын терези жылу. Жылкыларга, уйларга, койлорго, эчкилерге улус жылу кажагандар тудуп берген.

Балыктар сооктоң качып, суунун терен жерине түштилөр.

Иштеп жүргөн кижиге кандый да соок тийбес. Канча ла кире тыңыда иштеген, там ла изип турарын. Браак жерге жорыкка барганда, кедери өлөңгө, одынга барганда, кижилу кийим кийип алат. Соок анчадала тың калаптанып келгенде, кижилу жылу турага кирип жылынат.

126 таскаду. Эрмектерди бичип алала, беречи кубулткышта турган адалгыштардын алдыла чийү тартыгар, олор эрмекте кандый член болуп турганын жартып беригер.

1. Колхозтын бир бригадасы тайгага кузуктап барды. 2. Сүттү көнөккө ур. 3. Бис жайгыда Барнаулга барарыс. 4. Жакшы күдүчилерге колхоз сый берди. 5. Хлопкты Орто Азиянын жалаңдарынан жаан городторго апаргылайт. 6. Ада-

Төрөл учун Улу жуу тушта көп заводторды Уралга ла Сибирьге көчүргөн. 7. Адам Сары кобыга бөрү андаарга барып жүргөн. 8. Бистин колхозтон беш уул черүге барды. 9. Кандый да жүгүрүк ат машинага једишпес. 10. Нөкөриме адазын јаны чана садып берген. 11. Үредүннн кийининде бис пионерский лагерге барарыс.

Өмөлөчи кубулткышта турган адалгыштар кандый сурактарга кару берет, кандый кожулталар алынат?

127 таскаду. Эрмектерди кычырыгар; өмөлөчи кубулткышта турган адалгыштарды таап алала, олор эрмекте кандый член болуп турганын јартап беригер.

1. Колхозтор ажын комбайнла жуунадып јат. 2. Јуунуну алала, кургак коларткышла арчынып алар керек. 3. Тиштеригерди ару тудыгар, порошокло, щёткала арчыгар! 4. Уйларды јакшы өлөңлө, силосло, картошколо, изү сууга быжырган кулурла, чечкелеп, јибидип салган саламла азыраар керек. 5. Кујурга элик чаабыла келди, анчы олоорды атпады. 6. Адам энемле кожо городко барып жүргөн. 7. Јаантайын јаныс ондү чернилала бичигер. 8. Сулала азыраган аттар семис болор. 9. Карандашты курч бычакла учазын.

Јерлечи кубулткышта турган адалгыштар кандый сурактарга кару берет? Јерлечи кубулткышта турган адалгыш кайда? качан? деп сурактарга кару берип турган болзо, олор эрмекте кандый член болуп јат?

128 таскаду. Эрмектерди кычырыгар; јерлечи кубулткышта турган адалгыштарды таап алала, олор кандый сурактарга кару берип турганын, эрмекте кандый член болуп турганын јартап беригер.

1. Колхозтын кыраларында аш бышты. 2. Кара баарчык агашта уја јазады. 3. Иванов Мишада велосипед бар. 4. Горно-Алтайскта кирпич өдетен завод көп кирпич өдет. 5. Јайгыда үренчиктер пионерский лагерде амырагылайт, колхозто иштегилейт, айылдарында энелерине болушкылайт. 6. Туулу Алтайда сүреен јараш мрамор көп. 7. Анчыда чечен мылтык бар. 8. Түнде јааган кар түште кайылып калды. 9. Келер јылда бежинчи класста үренерим.

129 таскаду. Стихотворениеден алган үзүкти кычырала, јерлечи кубулткышта турган адалгыштарды, ологор көргүзү аайынча сурактар тургузып, бичип алыгар.

БӨС.

Јараш бөсти әдерге
Көп улус шакпырт көргөн.

Ыраак жерде, Узбекистанда,
Хлопок жаланда өскөн.
Печкеде оттый изүү кумакта
Төөлөр амыр жаткылайт.
Күрөң чырайлу узбек үй улус
хлопокты түргөн жуугылайт.
Хлопок коштогон поездтер
станцияларда узак турбайт.
Баалу кошты Москвага жетирерге
машинист чек амырабайт.
Жаан городтордо фабрикаларда
хлопконтон бөс эткилейт.
Жаңы бешжылдыкта көп бөс эдерге
ишмекчилер ончозы кичеегилейт.

К ө р г ү з ү: *Кайда өскөн? — Жерде.*

Чыгытту кубулткышта турган адалгыштар кандый су-
рактарга кару берет, эрмекте кандый член болуп жат?

130 таскаду. Эрмектерди бичип алалар, чыгытту кубулткышта тур-
ган адалгыштардын алдыла чыйу тартыгар, олар эрмекте кандый член
болуп турганын айдып беригер.

1. Бийсктен чыккан поезд Барнаулга ол ло күн жедет.
2. Чананы аспак агаштаң этпей, кайыңнан этсе жакшы.
3. Анчыдан коркыган бөрү уйазынан чыга конды. 4. Койу
туман өзөктөн көдүрилип, туулардын бажын туй алып ийди.
5. Бистин магазинге Казахстаннан амтанду яблоколор экел-
ген. 6. Күскиде малды одордон кышту жаар апаргылайт.
7. Азыйдагы шыралу, кыйынду жүрүмнөн айрылган алтай ал-
батынын жүрүми эмди сүрөөн жаранды. 8. Москвага поезд-
тер ороонун кажы ла талазынан келгилейт. Олар Дон-
басстан, Карагандадан таш көмүр экелгилейт, Украинадан,
Түндүк Кавказтан аш экелгилейт, Казахстаннан, Сибирьден
эт, саржу экелгилейт. 9. Коронду соок кыштаң жыргалду жай
артык эмей. 10. Самолёт куштардан да түргөн учат.

131 таскаду. Стихотворениени кычырала, адалгыштар кандый тоодо,
кандый кубулткышта турганын айдып беригер.

ГРАННЫН ЧИКЕ БОЙЫНДА.

Мен граннын чике бойында
жакытту жерде сергелеп турум,
төрөл ороонуннын бастыра жөбжөзін—
тууларын, сууларын корыйдым.

Койу бүрди өткүрө мен
ончозын көрүп аладым.
Бу өйдө бастыра жүрегимнен
Төрөлимле куучындажадым.

132 таскаду. Эрмектерди бичип алытар. Адалгыштардын тоозын ла кандый кубулткышта турганын баштапкы эрмекте темдектегени аайынча букваларла темдектеп салыгар.

т. к. j. т. к. к. j. т.

1. Маша бодолго бододы. 2. Алтайдын бийик тууларынын бажында мөнкү тоштор бар. 3. Бистин школго Шебаляиннен жаңы үренчиктер келген. 4. Школдын жанындагы жерди күрекле казала, тырмуушла тырмайла, грядкалар эттибис. 5. Адару мотти чечектеп алат. 6. Аяс түнде койу жылдыстар тежериде тизилип калгандый көрүнет.

22 §. Адалгыштардын кубулткыштар аайынча кубулары.

Эрмектеги адалгыштар шүүлте аайынча бирүзи бирүзиле колболышканынан улам олардын кожулталары канайда кубулат?

Бала, кар, үренчик деп сөстөрдү тuzаланып, бир канча эрмектер бичип алала, адалгыштардын кожулталарынын кубулып турганын көргүзип беригер.

Адалгыштарды кубулткыштар аайынча кубултары дегени не?

Кубултарда адалгыштар ончозы түней кожулталар алынат па? *Туу, жер, от, кой, чөл* деген сөстөрдү кубулткыштар аайынча кубултып, жартап беригер.

Адалгыштарды кубултканда, олар ончозы түней кожулталар алынар эмес. Темдектезе, жаңыс тоолу адалгыштардын кезиги энчилечи кубулткышта *нын, нин* деп кожулталар алынат (*кыннын, ийненин*), кезиктери *дын, дин* деп кожулталар алынат (*малдын, уйдын*), кезиктери *тын, тин* деп кожулталар алынат (*састын, иштиг*), кезик адалгыштар беречи кубулткышта *га, ге, го, гө* деп кубулткыштар алынат (*малга, кирееге, тонго, төөгө*), кезиктери *ка, ке, ко, кө* деп кожулталар алынат (*ашка этке, тоско, өткө*).

Кезик кубулткыштарда адалгыштар үч башка кожулталар алынып турганы аайынча адалгыштардын үч жолло кубуларын аңылап жадыбыс.

Баштапкы жолло кубулар адалгыштар.

Үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштар баштапкы жолло кубулат.

а) Л, р, й үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштардын кубулары.

Кубулт- кыштар	Сурактар	Адалгыштар			Кожулталар
Т.	не?	көл	күр	уй	—
Э.	ненин?	көлдин	күрдин	уйдын	дин, дын
Б.	неге?	көлдө	күрге	уйга	гө, ге, га
К.	нени?	көлди	күрди	уйды	ди, ды
Ө.	неле?	көллө	күрле	уйла	лө, ле, ла
Ј.	неде?	көлдө	күрде	уйда	дө, де, да
Ч.	неден?	көлдөн	күрдөн	уйдан	дөн, ден, дан

Л табышка токтогон адалгыштар өмөлөчи кубулткышта турганда, л экилене берет (көллө, колло, мылла).

Л, р, й үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштар өңчилечи ле чыгытту кубулткыштарда турганда, кандый кожулталар алынат, ажарып көригер.

133 таскаду. Адалгыштарды кубулткыштар азыйнча кубултыгар

уул, көмүр, Аткыр, кой, меелей, кол, кыл.

134 таскаду. Бу адалгыштарды жангыс тоодо алып, өңчилечи кубулткышка тургузала, эрмектер бичип алыгар. Онын кийининде чыгытту кубулткышка тургузала, база эрмектер бичип алыгар:

көмүр, Батпай, эмил.

135 таскаду. Ондый ок ишти бүдүригер. Бу адалгыштарды өмөлөчи кубулткышка тургузып, эрмектер бичип алыгар:

күр, Алтай, жол.

136 таскаду. Л, р, й, туйуктарга токтогон адалгыштардын кожулталарын жетире бичип алыгар.

1. Балдар көл... көп балык тудуп алган. 2. Азыйда ончо иштерди кол... эдип туратандар. 3. Манянын энези он беш кой... кайчылап салган. 4. Соня наадай... платье көктөгөн. 5. Терен кар... алдындагы жер тонбойтон. 6. Колхозчылар койлор... кажаганын эткен. 7. Талай... жаан жоткон болды.

137 таскаду. Эрмектерди кычырыгар, карарта базылган адалгыштар кандый кубулткышта турганын айдын беригер.

1. Талайда жотконго табарткан балыкчылар жүк арайдан ла аргадангандар. 2. Ээрдин колонун тыгыда тарт. 3. Мен Экинурдан Келейге жетире машиналу бардым. 4. Жаан жолго чыгып алаала, ол жолло сууга жетире барыгар. 5. Эки кырды ажып алзан, оной ары түс жер болор.

б) М, н, ъ, үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштардын кубулары.

Кубулткыштар	Сурактар	Адалгыштар			Кожулталар
Т.	не?	кејим	тон	ан	—
Э.	вениг?	кејимнин	тоннын	аннын	нинг, нын
Б.	неге?	кејимге	тонго	анга	ге, го, га
К.	нени?	кејимди	тонды	анды	ди, ды
Ө.	неле?	кејимле	тонло	анла	ле, ло, ла
Ј.	неде?	кејимде	тондо	анда	де, до, да
Ч.	неден?	кејимнен	тоннон	аннан	нен, нон, нан

Н үнгүр туйукка токтогон адалгыштар энчилечи ле чыгытту кубулткышта турганда, н экилене берет (тоннон, тоннын).

М, н, ъ үнгүр туйуктарга токтогон адалгыштар энчилечи ле чыгытту кубулткыштарда кандый кожулталар алынат?

138 таскаду. Айыл, чөчөй, жалаң, эрлен деп сөстөрдү кубултыгар, энчилечи ле чыгытту кубулткыштарда олардын кожулталарын түнгөйлештирип көригер.

139 таскаду. Точкалардын ордына адалгыштардын кожулталарын жетире бичип алыгар.

1. Майма сууны жакалай тал... көп агаш жок. 2. Жорыкчылар шуурган... туттырала, жол... конгондор. 3. Самолёт жалаң... отурды. 4. Аргачы экзамен... сүреен жакшы табыштырды. 5. Чой... ла темир... сыныктарынан жалтыркай, ээлгир болот кайылтып жат. 6. Урал... ла Кавказ... устинде, Нева... ла Днепр... устинде уянибис бистин уңгүр угулзын, жаксы күкүрттий күркүрезин! 7. Кайын... жажыл бүри салкын... желбиреп турды. 8. Казахстан... Чаганак Берсиев деп колхозчы тараан... сүреен бийик түжүмин алган. 9. Тараан... улуска курсак, малга азырал эдиң жат. 10. Огородты күл... жарандырдыбыс.

Экинчи жолло кубулар адалгыштар.

Тувгак(к, п, с, т, ч, ш) туйуктарга токтогон адалгыштар экинчи жолло кубулат.

Кубулткыштар	Сурактар	Адалгыштар		Кожулталар
Т.	не?	ийт	казык	
Э.	ненин?	ийттин	казыктын	тин, тын
Б.	неге?	ийтке	казыкка	ке, ка
К.	нени?	ийтти	казыкты	ти, ты
Ө.	неле?	ийтле	казыкла	ле, ла
Ж.	неде?	ийтте	казыкта	те, та
Ч.	неден?	ийттен	казыктан	тен, тан

Т туйукка токтогон адалгыштар энчилечи, көстөчи, жерлечи ле чыгытту кубулткыштарда турганда, *т* экилене берет (*ийттин, ийтти, ийтте, ийттен*).

К туйукка токтогон адалгыштар беречи кубулткышта турганда, *к* экилене берет (*казыкка*).

140 таскаду. Адалгыштарды кубулткыштар аайынча кубултыгар: ат, аш, кандык, сас.

141 таскаду. Берилген адалгыштарды кубулткыштар аайынча кубултала, кожулталарынын алдыла чийү тартыгар. Уңгүр ле тунгак туйуктарга токтогон адалгыштардын кожулталарынын алдыла чийү тартыгар. Уңгүр ле тунгак туйуктарга токтогон адалгыштардын кожулталарын тундештирип көригер:

куш, талтар, кузук, кыл, кулуу, килин.

142 таскаду. Адалгыштарды жаңыс тоодо алала, беречн ле көс-
төчн кубулткыштарга тургузып, эрмектер бичип алыгар, кожулталары-
нын алдыла чийү тартып салыгар:

элик, Салыш, эт, буудай.

143 таскаду. Бу эрмектерди бичнирде жетаре бичилбеген сөстөргө
керектү кожулталар кожуу, бичип алыгар.

1. Оромдо балдар... табыжы угулды. 2. Каалга... жа-
нында кара ат турды. 3. Бис көл... кемелү жүрдибис.
4. Азыйда эрус улус кийимин кеден... эдетен болгон.
5. Кышкы каникул тужында балдар театр... жүрген. 6. Та-
ня кичивек орын.. үстинде уйуктаган. 9. Кажы ла урок...
жакшы белегенер керек. 10. Жоон тыт... бажында таан...
уйазы көрүнет.

144 таскаду. Скобкада турган адалгыштарды учуры аайынча керек-
тү кубулткышка тургузып, эрмектер бичип алыгар. Ол адалгыштардын
кожулталарынын алдыла чийү тартып салыгар.

1. (Сас) агаштар каа-жаа учурайт. 2. Балыкчылар балык-
тап жүреле. (жапаш) конгондор. 3. (Аш) мажагы саргара
берди. 4. Темир (болот) жымжак. 5. (Бала) ыйы токтой бер-
ген. 6. Колхозтын малын жакшы (азырал) жеткилдеер керек.
7. (Алтын) эткен неме бек те, татабас та. 8. Оорыган ки-
жи (доктор) барар учурду. 9. (Көзнөк) көрзөм, таң жарыш
калган эмтир.

Үчинчи жолло кубулар адалгыштар.

Үндү (а, е, и, о, ө, у, ү, ы) табыштарга токтогон адал-
гыштар үчинчи жолло кубулат.

Кубул- кыштар	Сурактар	Адалгыштар		Кожулталар
Т.	не?	тура	кеме	—
Э.	ненин?	туранын	кеменин	нын, нин
Б.	неге?	турага	кемеге	га, ге
К.	нени?	тураны	кемени	ны, ни
Ө.	неле?	турала	кемеле	ла, ле
Ј.	неде?	турада	кемеде	да, де
Ч.	неден?	турадан	кемеден	дан, ден

Үчинчи жолло кубулар адалгыштардын кожулталары энчилечи ле көстөчи кубулткыштарда кандый туйуктан башталат; жерлечи ле чыгытту кубулткыштарда кандый туйуктан башталат?

145 таскаду. Адалгыштарды кубулткыштар аайынча кубултыгар:

бала, эне, үкү, өркө.

146 таскаду. Бу сөстөрдү жангыс тоодо алып, энчилечи ле көстөчи кубулткыштарга тургузала, эрмектер бичип алыгар:

мешке, анчы, түлкү, кыра.

147 таскаду. Куучынды бичип алыгар; скобкада турган адалгыштарды учуры аайынча керектү кубулткышка тургузып, бичип алыгар.

ТАРААН.

(Тараан) кашазын саячо улус билер. Кашаны актап салган (тараан) эдип жат. (Тараан) көп суу керек жок, ол каада (жыл) жакшы өзөт. Азыйда бир гектар (жер) 20—30 пуд тараан алып туратандар. Академик Лысенко тараан салатан (жер) канайда жарандыраын, (тараан) канайда кичеерин, (баргаа) канайда тартыжарын билип алган. Советский колхозчылар Лысенко төзбгөн (үредү) тузалаып, тараанды эн бийик түжүмдү аш эдип алдылар. Кезик колхозчылар бир гектар (жер) чачкан тарааннан 1260 пуд тараан жуунат.

Көп тоодо турган адалгыштардын кубулары.

Жангыс тоодо турган адалгыштар көп тоого көчкөндө, учунда „р“ туйукту кожулта алынат, онын учун озор баштапкы жолло кубулып турган адалгыштарла түнөй кубулат.

Т. не?	куштар	эчкилер
Э. ненин?	куштардын	эчкилердин
Б. неге?	куштарга	эчкилерге
К. нени?	куштарды	эчкилерди
Ө. неле?	куштарла	эчкилерле
Ј. неде?	куштарда	эчкилерде
Ч. неден?	куштардан	эчкилерден

148 таскаду. Бу сөстөрдү көп тоолу эделе, кубулткыштар аайынча кубултыгар:

женү, албаты, түлкү, койон, кеме.

149 таскаду. Куучынды кычырыгар. Карарта базылган сөстөрдү бичип алаала, кожулталарынын алдыла чийү тартыгар, адалгыштар кандый тоодо, кандый кубулткышта турганын көргүзү аайынча темдектеп салыгар.

ЈУУКАЛАР.

К. Т. К. К.

Слер жуукаларды билеригер бе? Бистин орооннын орто ло туштук бөлүгүндө жуукалар көп жалаңдарды ла бүктерди жыра жип салат. Бир жорыкчы ондый жуукага учурайла, жуукала басып бараткан. Жерден жууулып чыккан таштарды жууп турган жорыкчы жаан жааш келеткенин болгобой калган. Кенетийин булуттар тенерини туй алып ийген, ургун жанмыр башталган. Жанмырдын суузы жуукала акса, коркушту болорын билип, жорыкчы жана болгон. Жууканын тубиле күркүрөп агып келеткен суудан качып, жаратты өрө жарманып, жүк арайдан чыккан.

23 §. Орус тилден кирген адалгыштардын кубулары.

Эжерлү үнгүр туйукка токтогон орус адалгыштарды кубулткыштар айынча кубултса, кожулталары тунгак туйуктан башталар.

Т. не?	завод	совхоз
Э. ненин?	заводтын	совхозтын
Б. неге?	заводко	совхозко
К. нени?	заводты	совхозты
Ө. неле?	заводло	совхозло
Ј. неде?	заводто	совхозто
Ч. неден?	заводтон	совхозтон

Эжери јок үнгүр туйуктарга токтогон орус сөстөр баштапкы јолло кубулар.

Т. не?	трактор	комбайн
Э. ненин?	трактордын	комбайннын
Б. неге?	тракторго	комбайнга
К. нени?	тракторды	комбайнды
Ө. неле?	тракторло	комбайнла
Ј. неде?	трактордо	комбайнда
Ч. неден?	трактордон	комбайннаң

Орус сөстөр ь темдекке токтогон бололо, озор кубулткыштар айынча кубулза, ь темдек јылыйбас.

Т. не?	артель	тетрадь	букварь
Э. ненин?	артельдин	тетрадьтын	букварьдын
Б. неге?	артельге	тетрадька	букварьга
К. нени?	артельди	тетрадьты	букварьды

Ö. неле?	артельле	тетрадьла	букварьла
Ј. неде?	артельде	тетрадьта	букварьда
Ч. неден?	артельден	тетрадьтан	букварьдан

Тунгак туйуктарга токтогон орус сөстөр экинчи
 јолло кубулып турган сөстөр чилеп кубулар.

Т. не?	самолёт	маяк
Э. ненин?	самолёттын	маяктын
Б. неге?	самолётко	маякка
К. нени?	самолётты	маякты
Ö. неле?	самолётло	маякка
Ј. неде?	самолётто	маякта
Ч. неден?	самолёттон	маяктан

Үндү табыштарга токтогон орус сөстөр учинчи
 јолло кубулып турган адалгыштар чылап кубулар.

Т. не?	фабрика	партия
Э. ненин?	фабриканын	партиянын
Б. неге?	фабрикага	партияга
К. нени?	фабриканы	партияны
Ö. неле?	фабрикала	партияла
Ј. неде?	фабрикада	партияда
Ч. неден?	фабрикадан	партиядан

Орус тилден кирген сөстөр көп тоодо турганда,
 озор көп тоодо турган алтай сөстөр чилеп кубулар.

Т. не?	комбайндар	карталар
Э. ненин?	комбайндардын	карталардын
Б. неге?	комбайндарга	карталарга
К. нени?	комбайндарды	карталарды
Ö. неле?	комбайндарла	карталарла
Ј. неде?	комбайндарда	карталарда
Ч. неден?	комбайндардан	карталардан

150 таскаду. Эрмектерди бичиирде скобкадагы адалгыштарды учу
 ры аайыпча кубултып, бичип алытар.

1. Бис ончобыс (демонстрация) болгоныбыс. 2. Комму-
 нистический (партия) бистин орооннын эн артык улустары
 кирген. 3. (Дисциплина) тышдары керегинде (класс) јуун
 болгон. 4. (Колхоз) јуунында кыра ижи керегинде јоп чы-
 гарган. 5. (Астрахань) чыккан парохол (Волга) өрө барып,
 бир канча (каналдар) өдүп, Нева (суу) (Ленинград) једет.
 6. (Театр) көп улус чыкты. 7. Мен јайгыда (санаторий)
 амырагам.

24 §. Адалгыштардан сөс бүдүречи кожулталардын болужыла жаңы адалгыштар бүдери.

Адалгыштарга *чы, чи* деп кожулталар кошкондо, олордон кижинин ижи аайыңча берилген адын көргүзүп турган жаңы адалгыштар бүдет.

Иш—ишчи, мал—малчы, кой—койчы, колхоз—колхозчы

151 таскаду. Бу адалгыштарга *чы, чи* кожулталар кожуп, жаңы адалгыштар бүдүрчү алыгар.

Жорык, саду, үредү, ан.

Адалгыштарга *даш, деш, дош, дөш* деп кожулталар кожуп ийзе, база жаңы адалгыштар бүдер:

Айыл—айылдаш, јол—јолдош, карын—карындаш.
1) Адалгыштарга *чак, чек, чок, чөк, ычак, ичек, ак, ок, ек, өк, аш, еш, ош, өш* деп кожулталар кожуп ийгенде, эркеледи, кичинектеди айткан адалгыштар бүдет.

1) *бала—балачак, төө—төөчөк, түлкү—түлкүчек.*

2) *кыс—кызычак, көс—көзичек.*

3) *койон—койонок, алакан—алаканак.*

4) *айак—айагаш, бөрүк—бөрүгөш.*

Адалгыштын учында эжерлү тунгак табыш турганда, ого үндү табыштаң башталган кожулта кожулат, онын учында турган тунгак туйук дезе бойынын үнгүр эжерине көчөт.

бычак—бычагаш, кыс—кызычак.

152 таскаду. Бу адалгыштарды эркеледи, кичинектеди айткан адалгыштар эди кубулыгар.

Өркө, суу, тура, чечек, киске, сөөгөн, тон, көнөк, көбөлөк, бичик, агаш, кучыйак.

153 таскаду. Текетти бичип алала, эркеледи айткан адалгыштардын алдыла чийү тартыгар.

1) Уулчак эртен тура эрте турган. Колдорын, жүзүн жууп алала, коларткыжагыла арчынын алган. Энези онын кичинек айагажына чай уруп берген.

Уулчак аралакка једи келерде ле, онын он јанынан койонок мантап чыккан. Уулчак жүгүрүп барала, койонок.

ты тудуп алды. Койоннын төрт саны тырырап, жүрегежитивилдеп турды.

2) Түлкүчөк кырланашты төмөн желип баратты, кенетийин калып ийеле, чычканак тудуп алды.

25 §. Глаголдон адалгыш бүдери.

Куучын-эрмектин кандый бөлүгүн глагол деп айдып жат?

Жакылта кеберлү глагол айдып беригер.

Жакылта кеберлү кезик глаголдорго *у, ү* кожулталар кожулганда, адалгыш бүдүп жат. *У, ү* кожулталар кожулганда, глаголдордун учында турган эжерлү тунгак туйуктар бойына эжер үнгүрлерге көчөт:

сат — саду, үрөт — үредү, арт — арту, кеч — кечү.

Жакылта кеберлү кезик глаголдорго *к* кожулта кожулганда, база адалгыш бүдүп жат.

тара — тарак, элге — элгек, бичи — бичик, күре — күрек.

Жакылта кеберлү кезик глаголдорго *кыш, киш, куш, күйш* деп кожулталар кошкондо, база адалгыштар бүдүп жат.

Кап — капкыш, сүрт — сүрткүйш, теп — тепкиш, тут — туткүйш, арт — арткыш, отур — отургүйш.

Кезик адалгыштар жакылта кеберлү глаголдорго *л* деп кожулта кошконунан улам бүдет.

Жырга — жыргал, азыра — азырал, жобо — жобол, учура — учурал.

154 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Глаголдордон бүткөн адалгыштарды бичип алыгар; озор кандый глаголдон, кандый кожулталар ажыра бүткенин айдып беригер.

1. Анчы јес чөйгөнин аскышка илип ийди. 2. Обоого сегис базыру салдыбыс. 3. Советский башкару кургак чөлдөрдү суактаарга сүреен јаан иштер өткүрет. 4. Партизандар табаруга ажындыра белетенип алгандар. 5. Советский албаты немецкий фашисттерге удурлажа калашту тартыжуну төрт жылга чыгара өткүрген. 6. Кобыда тужакту ат жүри. 7. Тырмактарыгарды јаантайын кыскарта кезип турыгар. 8. Јайгыда азыралды јеткил белетеп алза, мал тойу кыштаар. 9. Фронтто болгон жүзүн-јүзүр учуралдар керегинде куучындарды мен сүреен јилбиркеп угадым. 10. Глаголдордон бүткөн адалгыштарды алдыла чийү тартып салдыбыс. 11. Күчи чыккан јорыкчы бек уйуктап калды. 12. Озо

тушта жокту алтай улустын комудалын жайзандар укпайтан да. 13. Машиналарга керектү сүрткүшти колхоз ажындыра белетеп алган. 14. Изү казанды туткушла тудар керек.

155 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Адалгыштарга ла глаголдорго кожулталар кожулганынан улам бүткен жаңы адалгыштардын алдыла чийү тартыгар, кандый адалгыш кандый кожултадан улам бүткенин айдып беригер.

1. Үредүчи балдарга жаңы тетрадьтар берген. 2. Малчы малын өзөккө түжүрди. 3. Кичине кызычак наадайыла ойноды. 4. Уулчак жаңы бөрүгөш, жылу тонычак кийип алды. 5. Өскүс балдарга колхоз бичиктер садып берди. 6. Анчы тозуда отурала, бир куран адып алды. 7. Энези калашка сарју сүртеле, балазын үредүге ийди. 8. Жорыкчылар жаан боочыга чыгала, аттарын азырап, бойлоры амырадылар. 9. Магазинде саду тогус часта башталат. 10. Садучу товарларды ончозын көргүзе салып койды. 11. Кедери кабырда турган мал өзөккө түшти.

156 таскаду. *Кожон, саду, кий, кјре, бичи, тујса, угус, журук* деген сөстөргө керектү кожулталар кожуп, адалгыштар бүдүрүп алала, олордын болужыла эрмектер тургузып, бичип алыгар.

26 §. Адалгыш керегинде үренгенин катап көрөрине керектү сурактар ла таскадулар.

1. Куучын-эрмектин кандый бөлүгин адалгыш деп айдар?
2. Кандый адалгыштарды жаан буквадан баштап бичиир?
3. Адалгыштар эрмекте кандый члендер болуп жат? Төзөчи кубулткышта турган адалгыш эрмекте кандый член болор? Өскө кубулткыштарда турган адалгыштар эрмекте кандый члендер болор?

4. Адалгыш канча жолло кубулар? Баштапкы, экинчи ле учунчи жолло кандый адалгыштар кубулар? Олордын башказы незинде?

5. Көп тоолу адалгыштар кандый жолло кубулып турган адалгыштар чылап кубулар?

6. Алтай тилге орус тилден кирген сөстөрдин кубулткыштар аайынча кубулар ээжилерин айдып беригер. Ондый адалгыштардын кожулталарындагы үндү табыштарынын чын бичилерин айдып беригер.

7. Казыкка, кулакка, көзнөккө деген сөстөр ненин учун эки к ажыра бичилген?

8. Самыннын, тарааннан, одыннын деген сөстөр ненин учун эки н ажыра бичилген?

9. Бөрүк, мал, кыра деген сөстөрдү кубулткыштар аайынча кубултыгар; олар незиле башкаланат, айдып беригер.

157 таскаду. Куучынды кычырыгар. Баштапкы жолло кубулатан адалгыштарды бир столбикке, экинчи жолло кубулатанын экинчи столбикке, үчүнчи жолло кубулатанын үчүнчи столбикке бичип алыгар. Бичип алган адалгыштардын кожулталарынын алдыла чийү тартыгар, олар кандый кубулткышта турганын айдып беригер.

ТИЙИН АНДАГАНЫ.

Койу агаштын ортозында Пыжбсла деп журт бар. Жайгыда бу деревнеге кургак жолло једер арга јок, суула кеме-лү барар керек.

Күскиде Пыжболанын улузы андап барарга тергенет. Андаарга олор јети-сегис кижиден биригип алгылайт. Никифор башкарган артельде беш кизи болгон. Олор андайт-ан јерге эңирде једеле, конуп алгандар.

Эртезинде андап баргылаарда, Никифордын ийди ончо ийттерден озо үрди. Тийин агаштан агашка калыт, ийт дезе агаштын төзин эбирип мантайт. Никифор јыраанын кийининен чыгып келеле, адып ийди. Јыга аттырган тийин тырмактарыла агаштын будагына илинип калды. Аңчы оны түжүрө соголо, сойып алды.

158 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Кажы ла эрмекте адалгыштар кандый член болуп турганын көргүзү аайынча темдектегер.

1. Стерлядь деп балыктар суунын баларында жүргөн курттарды узун тумчуктарыла бедиреп, јерге јаба жылып жүретендер. 2. Бистин төрөлибисти эбиреде турган талайларда киттер көп. 3. Кит андайт-ан кереп Владивостоктон Камчаткага барган. 4. Кутузовко баштаткан орус черүлер Можайсктан ыраак эмес эптү јерде французтарга тын согулта эткен. 5. Оромдо түүнти суулар турды. 6. Партизандар складтардын замекторын түргөн оодо согуп ийдилер.

баш. доп.
К ө р г ү з ү: *Томуртка чочогойды түргөн јара чокып ийди.*

159 таскаду. „Албатыга мак“ деп стихотворениени кычырыгар; карарта базылган сөстөр кандый кубулткыштарда турганын, олор эрмекте кандый член болуп турганын айдып беригер.

АЛБАТЫГА МАК.

Сибирьдин куйузы, жок јерлеринен ала
Полесский агаштарга ла састарга јетире
Бистин улу советский албаты
Баатыр кеберлү туруп чыкты.
Ол јайымды ла чындыкты корып,
Төрөл орооны учун турушкан.
Јуулап келген өштүлерге
Калапту јууда удурлашкан.
Ташты, темирди јоткондый оодып,
Өштүни ол кайрал жок кырган.
Берлиннин устине чындыктын маанызын,
јенүнин маанызын тургускан.
Бойынн јолынан кайра баспаган
Ат-нерелү албатыга мак!
Казыр өштүни оодо соккон
Бистин Кызыл Черүге мак!

М. И с а к о в с к и й.

27 §. Јарталгыш.

(К а т а п к ö р ö р и.)

*Койу агашты кўн жарытты,
акта боро туман јайылды,
бойынн јарап кожонн
талан-келеп баштады.*

Карарта базылган сөстөр предметтин кандый темдекте-
рин көргүзет?

Агаш (кандый?), туман (кандый?), кожон (кандый?)

Предметтердин темдектерин, бүдүмин, кеберин, өнин,
јаанын, кичинегин, оны недең эткенин, качествозын көргү-
зип турган сөстөрдн канайып адаар?

Олор кандый суракка кару берип јат?

Јарталгыштар эрмекте учуры аайынча кандый сөстөрлө
колбулу болуп јат?

160 таскаду. Стихотворениени кычырата, учуры аайынча колбулу
болуп турган јарталгыштарды ла адалгыштарды бичип алыгар.

СТАЛИН КЕРЕГИНДЕ КОЖОНҒ.

Төрөлистин телкем талазында
Тартыжуда, иште тазыктыс.
Улу башчы Сталин керегинде
Сўўнчилў кожон чўмделис.

Сталин—бистин жуучыл магыбыс,
Сталин—јииттердин ийдези.
Тартыжуга кожонду барадыс,
Женўлерге Сталин баштады.

Жарталгыштар кижинин куучын эрмегин чокумдап,
оны жарт, жараш эдет.

Жиит колхозчылардын кожонында
Жинжилейдин тузалу ижи макталат.
Жаранын өскөн алтындый аш
Комсомол кыстын ажы деп адалат.

161 таскаду. Кажы ла эжер эрмектерди тўнгештирип кўригер; бу эрмектерге кирген жарталгыштар эрмектин шўўлтезвин жартап, чокумдап турганын ажарыгар.

1. Уулчак малтала одын жарды.
Уулчак курч малтала одын жарды.
2. Колхоз тура тудуп жат.
Колхоз жаан тура тудуп жат.
3. Столдын ўстинде бичик жадыры.
Столдын ўстинде калын бичик жадыры.
4. Тийин мўштин бажында отурды.
Тийин бийик мўштин бажында отурды.

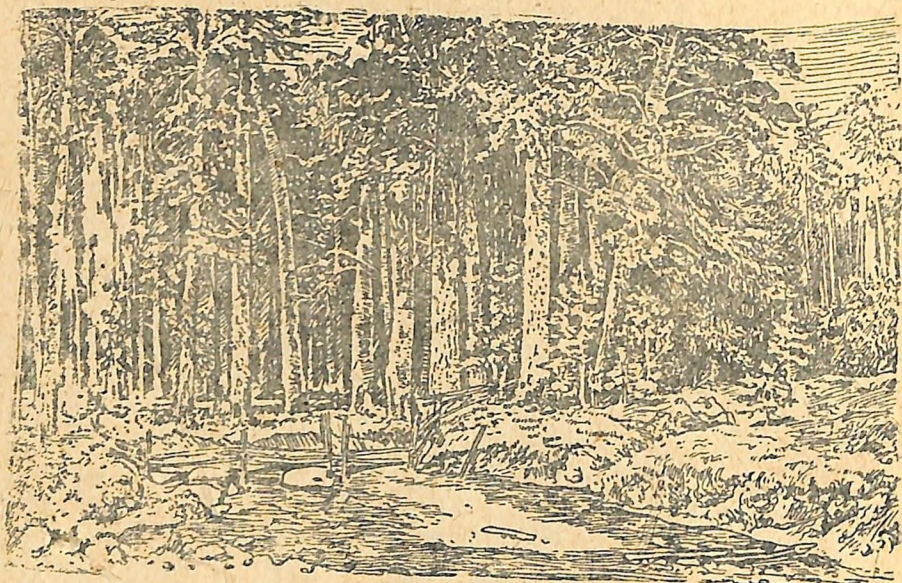
162 таскаду. Эрмектерди кычырала, предметтин бгин, бўдўмин, ам-танын, кеберин кўргўзин турган жарталгыштарды айдып беригер.

1. Будакта кичинек кушкаш отурды. 2. Школдын ого-родында тату морковь ўзўп келди. 3. Школдын ўстинде кызыл флаг элбирейт. 4. Сашанын энези болчок арбуз са-дып алды.

163 таскаду. Кажы ла адалгышка келишкедй бир канча жарталгыш-тар таап, бичип алыгар.

Туу... Салкын... Ором... Агаш... Жол... Город... Кол-хоз... Чернило... Суу... Эвир... Ат... Мўш...

К ў р г у з ў: Тура жаан, жарык, таш, ару.

164 таскаду. Јурук аайынча куучын бичип алыгар. Бичиир тушта кайыгнын, мөштин, карагайдын, аспагын, беленин, чибинин темдектерин жартап, чокумдап турган жартачыларды керектү сөстөрдөн алып тузаланыгар.

Керектү сөстөр: ак, жазыл, бийик, жоон, жабыс, койу, чичке, санысту, будакту, бырчыт, карыган, карангуй, коо, жулукту, как, чирик, жарык.

Көргүзү: Бис койу агашка жеттибис. Ондо коо, бийик аспактар жалбырактарын элбиредиң тургылайт.

Кажы ла предметте бир канча темдектер бар. Овойдордо, кажы ла адалгышта бир канча жарталгыш болор аргалу.

Бийик, коо, карагай салкынга жайкана берди.

Колхозто семис, бөккө аттар көп.

Бистин журттын жанында жаан, жарык көл бар.

165 таскаду. Кажы ла адалгышка жарталгыш таап, точкалардын ордына тургузып, эрмектерди бичип алыгар.

1. ... кыш башталды. Јерди ... кар бүркеп ийди. Улам сайын ... салкын согот. Бис ... школдо үренип жадыбыс. Школдо одын көп, класстарда...

2. Бистин колхозто сад бар. Ол садта . . . агаштар өзүп жат.

3. . . . аралдын ортозыла . . . суучак агып жат. . . агаштарды өткүрө ого кўннин . . . чогы да тийбейт, . . . салкын да сокпойт.

166 таскаду. Текетти бичиирде точкалардын ордына керектү жарталгыштар тургузыгар.

ЈАС.

Јас узак келбей турды. Калганчы неделелерде . . . кўндер болды.

Онын кийининде кенетийин . . . салкын тўшти, тенери бүркелди, үч тўн, үч тўш . . . жанмыр жаады. Салкын токой берерде, туман жайыла берди.

Эртең тура . . . кўн . . . тошты кайылтып ийерде, бастыра . . . кей жерден чыгып турган . . . бууга жиргилдене берди. өлөннин төзінде жаңы чыгып турган өлөң көрүнип келди, талдын алтын-сары . . . койонокторында адарулар кыймыража берди. Одорго чыккан уйлар мөөрөжөт, . . . түктү курагандар ойноп мантагылайт, . . . жолдорло абралу . . . аттар өдөт.

Л. Толстой.

Керектү жарталгыштар: *айас, жылу, жаан, койу, боро, жаркынду, жука, жылу, кургак, эски, жажыл, болчок, быжыраш, кургак, чыирак.*

167 таскаду. Куучынды кычырала, жарталгыштарды учуры аайынча колбулу адалгыштарла кожо айдып беригер.

Тышкары айас, жылу, тымык кўн болгондо, балдар школго сўўнчилү жүгүрип баргылайт. Тышкары чыкту, соок, тын салкын согуп турганда, омор айылдан кўн-күч жок чыгат.

Тын салкын башталза, эмезе койу туман тўшсе, талайла, кейле жүрерге сўрекей жеткерлү. Кўннин аайы коомой болоры билдиргенде, керептер талайга чыкпайт, самолёттор аэродромног учпайт.

168 таскаду. Берилген жарталгыштарды тузаланып, эрмектер бүдүрүп алыгар.

Кату, ачу, тайыс, чанкыр, керсү, омок, тегерик, телкем.

169 таскаду. 66 страницадагы жарталгыштарга кайра учурлу жарталгыштар таап, көргүзү аайынча бичип алыгар.

5 Грамматика для IV кл.

Карыган—жит, жаан, уур, чике, жалгавбас, бийик, теген, жарык, үстиги, сүүнчалү, кургак, жобаш, арык, жуук. тату, тымык, бүркү, жылу, иштегкей.

28 §. Жарталгыштардын бүдери.

Кезик адалгыштарга аңылу кожулталар кошкондо, жарталгыштар бүдет.

1. Адалгыштарга *зу, зү, эмезе су, сү* кожулталар кожулза, жаны жарталгыштар бүдет.

Күл—күлзү, өтөк—өтөксү, кумак—кумаксы.

2. Адалгыштарга *зак, зек, зок, зөк, эмезе сак, сок, сек, сөк* деп кожулталар кожулза, предметтин кандый бир немеге күүнзеп турганын көргүзип турган жарталгыштар бүдет.

Чайзак, көчөзөк, энезек, этсек.

Кезик адалгыштарга *зу, зү, зак, зек, кезиктерине су, сү, сак, сек* деп кожулталар кожulat. Ол ненин учун ондый болуп турганын жартап беригер.

170 таскаду. Адалгыштарга *су, сү, зак, зек* деп кожулталар кожун, жарталгыштар бүдүригер, оларды тuzаланып, эрмектер сананып бичин алыгар.

3. Адалгыштарга *ту, тү, ду, дү, лу, лү* деп кожулталар кожулза, предметте кандый бир неме барын көргүзип турган жарталгыштар бүдет.

Ат—атту, кой—койлу, сүт—сүттү, эчки—эчкилү, тон—тонду.

171 таскаду. Куучынды бичип алыгар. Адалгыштардан бүткөн жарталгыштардын алдыла чийү тартыгар. Кезик адалгыштарга *ду, дү, кезиктерине ту, тү, кезиктерине лу, лү* деп кожулталар кожулганын ажарып көригер. Ол ненин учун ондый болуп турганын, жымжак ла кату үндү ле эжерлү туйук табыштардын чын бичилер ээжизин эске алынып, жартап беригер.

ЭКСКУРСИЯГА БАРЫП ЖҮРГЕНИ.

Айас та болзо, салкынду күн болгон. Үренчиктер агаш аразына экскурсияга баргылаган. Балдар агашту жерге жерде ле сары бүрлү кайындардын, көп будактарлу тыттардын шуулаганы угулган. Үредүчи жерзү жадыктын чирик чобразын кодорып ийерде, оной жүзүн-жүр өндү коныстар чыккан. Балдар коныстарды тудуп, какпакту кичинекей чырчактарга салып алгандар. Оной ары озор жыраалу, жегестү, ташту жерге жеткендер. Ондо озор терези ийнелү ёж тудуп алгандар.

Ўренчиктер агаш аразында јилбилу көп немелер көр-
төн. Үредуге керекту немелерди бойлорыла кожо экелген-
дер.

Адалгыштарга *дый, тый, дий, тий* деп кожулта-
лар кошсо, тунгдештиречи јарталгыштар бүдет.
Турадый, туудый, кебистий, аттый.

172 таскаду. Берилген адалгыштарга *дый, дий, тый, тий* деп кожул-
талар кожуп, јарталгыштар бүдүригер.

Көл, от, бала, кар, аш, көнөк, кузук, күзүни, кайын,
койон, бичик, әлгек.

173 таскаду. Эрмектерди бичиирде скобкада берилген адалгыштарга
керекту кожулталар кожуп, јарталгыштар эдиң кубултыгар.

1. Волга јаскыда киргенде кезик јерлерде јайылган суу
(көл) турат. 2. (Торко) јымжак өлөн јерди бүркеп ийди.
3. Көк чечекту кендир салкынга јайканза, торт (галай) кө-
рүнөт. 4. Араай чөйө базарда, алтын-тонус (куш), уткул
сөсти айдарда, коркырап аккан (суу). 5. Ташты, темирди
(јоткон) оодып, бис өштүни кайрал јок кырганыс.

Өйди көргүзип турган сөстөргө *кы, ки, гы, ги* ко-
жулталар кожулганынан улам јарталгыштар бүдүп јат.
Эртен—эртенги, күс—күски, кыш—кышкы, јай—
јайгы, озо—озогы.

Јарталгыштардын алдында *кап, куп, күп, кип, көп,*
ап, јап деп үзүктер турза, предметтин кандый бир
темдегин чокумдап, тыңыда көргүзип турган јартал-
гыштар боло берер. Ондый үзүктер јарталгыштарла
чийүчек ажыра бичилет.

Кара—кап-кара, кеең—кеп-кеең, јараш—јап-ја-
раш.

174 таскаду. *Күп-күрен, кип-килен, кып-кызыл, куп-куу, чоп-чо-*
кыр, чип-чике, чып-чын, јап-јараш деген јарталгыштарды келиштире
кожуп, әрмектер бичип алыгар.

175 таскаду. Куучынды бичип алыгар. Кандый бир кожулталар [ме-
зе үзүктер кожулганынан улам бүткөң јарталгыштардын алдыла чийү
тартыгар. Олордын кожулталары кезикте ненин учун үнгүр туйуктан,
кезикте тунгак туйуктан башталат, ненин учун кезик кожулталардын
үндү табыштары јымжак, кезиктеринин кату болуп турганын јартап берягер.

Кышкы соок, карануй өйдин кийининен тундрада јас
башталат. Ак кебистий телкем јаландарда анда-мында ка-

ранты јерлер көрүнип келет. Колосколорло табышту суу-
чактар агат. Күскүдий көлдөр жылтырай берет. Јылу јерлер-
ден кеткин куштар учуп келет. Кардый ак куулар, боп-бо-
ро кастар тундрага толо берет. Балазак куштар уйаларын
түргөн јазайла, јымыртка салгылайт. Јап-јажыл јенес, суйук
өлөн, кып-кызыл, күп-күрөң оноң до башка өңдү чечектер
өзүп келгенде, тундранын кезик јерлери чоп-чокыр болуп
көрүнөт. Тундрада јаскы јыргал башталат.

29 §. Јарталгыштардын эрмектеги учуры.

Армакчыда бийик, кара ат турган.

Чанкыр тенгериде јылдыстар көрүнип келди.

Өткүн үндү торчык ыраакта кожондойт.

Јарталгыштар эрмекте көп сабазында определение-
лер болуп јат.

Олор эрмекте баштаачыны әмезе әчени члендерди
јартап турат.

Баштапкы эрмекте бийик ле кара деп јарталгыш-
тар баштаачыны (*атты*) јартап јат.

ат (к а н д ы й ?) бийик, кара.

Әкинчи ле үчинчи эрмектерде јарталгыштар әчени
члендерди јартап турат.

(К а н д ы й т е н г е р и д е ?) чанкыр, (к а н д ы й
ү н д ү ?) өткүн.

176 таскаду. Бу эрмектерди кычырала, јарталгыштар эрмекте кандый
член болуп турганын айдып беригер.

1. Јаан, кара ийт әэзин әэчиде мантады. 2. Кичинек, көк
чечектер јайыла берди. 3. Албатынын ырызына бис ийделу
черу тозодис. 4. Агаштын сары бүрин күски салкын
таркатты. 5. Јаш пөтүгештер әртен тура тувгак үндери-
ле әткилейт. 6. Бистин садта јаан яблоня бар.

177 таскаду. Тексти кычырала, карарта базылган сөстөр кандый су-
ракка кару берип турганын, олор эрмекте кандый члендерди јартап тур-
ганын айдып беригер.

КҮС.

Кара јинјиле кееркедилген быјыраш бүрлү арчын кар-
ды сакып болбой турат. Бир неделенин туркунына картош-
канын јажыл бүри, отко күйген чилеп, кургај берди.

Тийин агаштын јылу көндөйине козыр кузуктарды та-
жып белетейле, күски соок јанмырларды сакыйт. Кеткин

куштар жаан үүрлерге биригип алала, түштүк жаар учкылайт. Улус малына жылу кажагандар белетегилейт.

30 §. Жарталгыштар керегинде үрөнгенин катан көрөргө керектүү сурактар ла таскадулар.

1. Кандый сөстөрдү жарталгыштар деп айдар?
2. Жарталгыш эрмекте кандый член болуп, эрмекте кандый члендерди жартайт?
3. Адалгыштардан кандый кожулталарды болужыла жарталгыштар бүдет? Адалгыштардан бүткөн жарталгыштар сананып алала, айдып беригер.
4. Жарталгыштарга кожулган кандый үзүктөр предметтердин темдектерин чокумдап, тыгыда көргүзөт? Ондый үзүктөрдү жарталгыштарла канайда бичиир?

178 таскаду. Куучынды кычырала, жарталгыштарды бичип алыгар: олор предметтердин кандый темдектерин көргүзүп турганын, кандый суракка кару берип турганын айдып беригер.

КЕЕН ЖАЙ.

Суунын жаказында, көлмөктөрдө өзөтөн лилия деп ак ла сары чечектер жайыла берди.

Жерлик суукуш састын кыйгак өлөннүн ортозынан балдарын ээчидип чыкты. Суунын үстиле ак ла көк тырлууштар учкылайт, сууда чербек азыбаштар жүскилеп жүрөт, жажыл, кыйгак өлөннүн ортозында дезе, курч тиштүү чортонок жажынып алган жадат.

Айас жылу күндөр турат. Жаркынду күн ару кейди, жажыл бүрлүү агаштарды, койу өлөңдүү жерди кере түжине жылыдат.

Жайгы жараш жытту, чокыр кебистий бүккө жүгүрүп жүрөргө кандый жакшы!

179 таскаду. Эрмектерди бичиирде скобкаларда берилген адалгыштарга шүүлте аайынча керектүү кожулталар кожуп, жарталгыштар бүдүрүп алыгар.

1. Менин жаанам (чай). 2. (Агаш) жерде жайгыда серүүн болотон. 3. Главный Туркменский каналды Орто Азияда (кумак) чөлдөрдө өткүрүп жадылар. 4. (Күл) кыртышту жерде аш жакшы бүтпейтен. 5. Алып-Манаш (баатыр) өштүгө килебес кату бол! 6. Кату өлөннүн чалыны (мөшү) суркурайт. 7. (Жас) күн жаап турала, жалт эдер, (күс) күн күндеп турала, күп эдер. 8. (Суу) көнөктөрдү турага кийдирип сал. 9. Койлор (чык) өлөңди жакшызынын отойт.

10. Лайдын учы жаар агаш аразында баштары (кар) ак та, (чечек) кызыл да оной до өскө (өн) мешкелер табарын.
11. Москва бүгүн (кече) эмес, эртен десе бүгүнгизинен артык болор.

180 таскаду. Куучынды бичип алыгар. Жарталгыштар эрмекте кандый члендерди жартап турганын көргүзү аайынча темдектеп, кандый член болуп турганын айдып беригер.

ТЕНГИСЛЕ ЖОРЫКТАГАНЫ.

Байканду керептер бир орголыкка жууктап келгендер. Ортолыктын ташту жараттары туманду кей өткүрө көрүнүп, көрүнбей турган. Түниле коркушту тын салкын болгон. Тейистин жаан чаклындары керептерди ары-бери серпилтип турган. Корголжандый булуттар тенерини бүркеп ийген. Соок сууга өдүп калган улус түниле уйуктабаган.

Талайчылар керептердин ак байкандарын көдүрүп ийгендер, ээн ортолыкка түргөн жедип алгандар.

К ө р г у з ү: *Байканду керептер бир ортолыкка жууктап келгендер.*

181 таскаду. Куучынды бичинирде точкалардын ордына шүүлте аайынча келишип турган жарталгыштарды тургузыгар. Олор эрмекте кандый членди жартап турганын айдып беригер.

ЭРТЕН ТУРА.

...тенериде ... тандак көрүнүп келди. ... жылдыс жылыып калды. ... жалаңды ... туман туй алып ийди. ... ээин араай согот. Быжып калган аш ... көрүнөт. Талаң-келең ... кожоңун баштады. ... күн көрүнгелекте, ... қолхозчылар ишке чыккылады.

К е р е к т ү ж а р т а л г ы ш т а р: *телкем, чаккыр, ак, кызыл, алтындый, жылу, жарап, иштеккей, жаркынду, кылганду.*

182 таскаду. Берилген адалгыштарга *зу, зү, су, сү, ду, дү, ту, түй, лу, лү* деп кожулталар кожуп, жарталгыштар бүдүрүгөр. Кожулталардын кезиктери ненин учун үнгүр табыштап, кезиктери тунгак табыштап башталат, жартап беригер. Кезик кожулталардын үндү табыштары ненин учун жымжак, кезиктеринин кату болуп жат?

Мажак, мааны, жылдыс, эт, таш, күл, сас, јенү, күн, кар, жыраа, аш, чакпын, өлөн.

183 таскаду. *Жарап, кызыл, күрөң, ак, килең, чокыр, куу, козыр, кеен, буурул, боро, сары, терен, көпөгдш, кара* деп сөстөргө *ап, кып, јап, куп, күп, кеп, чоп, көп, коп, буп, боп, сап, теп, кап, кип* деп үзүктөрдү келиштире кожо айдып, предметтин кандый бир темдегин чокумдап турган жарталгыштар бичип алыгар.

31 §. Тооломо.

Бир айда одус күн.

Јети јашту балдар школго барар.

Мен школдо төртинчи жыл үренип жадым.

Куучын-эрмектин бөлүгү предметтердин турган тоозын, эмесе олордын турган аайын көргүзөр болзо, оны тооломо деп айдар.

Предметтердин тоозын көргүзип турган тооломолор канча? деп суракка кару берип јат: *бир, эки, үч, јүс, мун.*

Вистин класста јирме үренчик?

Предметтин ээчий тоозын көргүзип турган тооломолор канчанчы? деп суракка кару берип јат: *баштапкы, экинчи, үчинчи, онынчы.*

Баштапкы май—шикүчиле јаткандардын байрамы.

Неделенин үчинчи күни—среда.

184 таскаду. Предметтердин тоозын ла ээчий тоозын көргүзип турган бир канча тооломолор айдып беригер.

Турган тооны көргүзип турган кажы ла тооломодон ээчий тооны көргүзип турган тооломо бүдет.

алты—алтынчы

сегис—сегизинчи

он—оннынчы

он беш—он бежсинчи

Турган тооны көргүзип турган тооломо үндү табылка токтогон болзо, ээчий тооны көргүзип турган тооломо бүдүретен кожулта нчы, нчи болор. *Эки—экинчи, алты—алтынчы, јети—јетинчи.*

Турган тоонун тооломозы үнгүр эмесе тунгак туйукка токтогон болзо, кожултазы ынчы, инчи болор. *Үч—үчинчи, төрт—төртинчи, он—оннынчы, сегизен—сегизинчи.*

Турган тоозын көргүзип турган тооломолордон ээчий тоозын көргүзип турган тооломолор бүткенде тунгак туйукка токтогон тооломолордын калганчы туйук табыжы бойына эжер үнгүр туйукка көчөр. *Сегис—сегизинчи, тогус—тогузынчы, он беш—он бежсинчи.*

185 таскаду. Турган тооны көргүзип турган тооломолордон ээчий тооны көргүзип турган тооломолор бүдүригер, кажы ла тооломого кожулган кожултанын алдыла чийү тартыгар.

1. Он бир, он эки, он үч, он төрт, он беш, он алты, он жети, он сегис, он тогус.

2. Јирме, одус, төртөн, бежен, алтан, јетен, сегизен, тогузон, јус.

32 §. Предметтердин турган тоозын көргүзип турган тооломолордын кубулары.

Тооломолор кубулткыштар аайынча кубулып турар. Кубулткыштар аайынча кубулганда, башка-башка тооломолордын кубулткыш кожулталары үч башка болуп турган учун тооломолор үч јолло кубулат деп айдарга јараар.

Баштапкы јолло кубулар тооломолор.

Үнгүр туйуктарга токтогон тооломолор баштапкы јолло кубулат.

Т.	бир	он	мун
Э.	бирдин	оннын	муннын
Б.	бирге	онго	мунга
К.	бирди	онды	мунды
Ө.	бирле	онло	мунла
Ј.	бирде	ондо	мунда
Ч.	бирден	оннон	муннан

Р деп туйукка токтогон тооломолордын энчилечи ле чыгытту кубулткышта кубулткыш кожулталары *д* туйуктан башталар: *бирдин, бирден; Н, Н'* деп туйуктарга токтогон тооломолордын энчилечи ле чыгытту кубулткышта кубулткыш кожулталары *н* туйуктан башталар: *оннын, муннын, оннон, муннан*.

Экинчи јолло кубулар тооломолор.

Тунгак туйукка токтогон адалгыштар экинчи јолло кубулат.

Т.	үч	тогус	беш
Э.	үчтин	тогустын	бештин
Б.	үчке	тогуска	бешке
К.	үчти	тогусты	бешти
Ө.	үчле	тогусла	бешле
Ј.	үчте	тогуста	беште
Ч.	үчтен	тогустан	бештен

Экинчи жолло кубулып турган тооломолордын кубулткыш кожулталары тунгак туйуктан башталар, жаныс ла өмөлөчи кубулткышта л деп уңгүр туйуктан башталар.

Үчинчи жолло кубулар тооломолор.

Т.	эки	алты	жирме
Э.	экинин	алтынын	жирменин
Б.	экиге	алтыга	жирмеге
К.	экини	алтыны	жирмени
Ө.	экиле	алтыла	жирмеле
Ј.	экиде	алтыда	жирмеде
Ч.	экиден	алтыдан	жирмеден

Үчинчи жолло кубулып турган тооломолордын кубулткыш кожулталары энчилечи ле көстөчи кубулткышта н туйуктан башталар, чыгытту кубулткышта д туйуктан башталар: экини, алтыны, экиден, алтыдан.

186 таскаду. Тооломолорды кубулткыштар аайынча кубултыгар. Кажы ла тооломонун энчилечи, көстөчи ле чыгытту кубулткышта алынган кожулталарынын алдыла чийү тартыгар.

Төртөн, алган, беш, сегис, жети.

Көп темдектү тоолорды көргүзип турган тооломолорды кубултары.

Көп темдектү тооломолордын кубулткыштар аайынча жүк ле калганчы бөлүги кубулар.

Т.	жирме тогус	јүс сегизен жети
Э.	жирме тогустын	јүс сегизен жетинин
Б.	жирме тогуска	јүс сегизен жетиге
К.	жирме тогусты	јүс сегизен жетини
Ө.	жирме тогусла	јүс сегизен жетиле
Ј.	жирме тогушта	јүс сегизен жетиде
Ч.	жирме тогустан	јүс сегизен жетиден

187 таскаду. Тооломолорды кубулткыштар аайынча кубултыгар.

Он бир, тогузон алты, үч јүс алган.

Тооломолор адалгыштарла кожо айдылза, озор кубулткыштар аайынча кубулбас, адалгыштар текши ээжилер аайынча кубулар.

Т.	алты	үренчик	одус	кой
Э.	алты	үренчиктиң	одус	койдын
Б.	алты	үренчикке	одус	койго
К.	алты	үренчикти	одус	койды
Ө.	алты	үренчикле	одус	койло
Ј.	алты	үренчикте	одус	койдо
Ч.	алты	үренчиктен	одус	койдон

188 таскаду. Эрмектерди бичигирде, скобкада турган тооломолорды учуры аайынча кубултып, кубулткыш кожулталарын кожуп бичигер.

1. Мениң беш јашту карындажым (он) јетире тоолоп билер. 2. (Эки јүс одус беш) (јүс) айрыза, јүс одус беш артар. 3. (Јирме) (беш) үлүзи төрт болор. 4. Тетрадьтарды үлеерде, кажы ла үренчикке (јети) келишкен. 5. (Јүс алтан) (үч) катаптаза, канча болор? 6. (Төртөн јети) бойынан өскө кандый да тоого үлеп болбос.

189 таскаду. Сурактарды кычырыгар. Кажы ла сурактың карузын келижиң турган тооломолорды сөслө бичигер.

Бир килограммда канча грамм? Бир центнерде канча килограмм? Бир тоннада канча центнер? Бир тоннада канча килограмм? Слердин школдо канча класс? Кажы ла класста канча үренчик?

33 §. Турган тоозын көргүзип турган тооломолордын чын бичилери.

Јирмеден ала јүске јетире туйук тоолордон турган тооломолор бир сөслө бичилер.

Јирме, одус, төртөн, бежен, алтан, јетен, сегизен, тогузон, јүс.

Эки ле экиден көп цифралардан турган тоолорды көргүзип турган тооломолор башка бичилер.

Он бир, јирме эки, бир мун тогус јүс төртөн беш, бир мун бежен.

Миллион ло миллиард деген тооломолор эки л ажаыра бичилер.

190 таскаду. Эрмектерди бичип атала, тооломолордын алдыла чийү тартып, темдектеп салыгар.

1. Москваны СССР-дин өскө городторыла он бир темир јол бириктирип јат. 2. Бистин класста он сегис киж. 3. Үч катап беш—он беш. 4. Бистин школдон төртөн пионер лагерьге барган. 5. „Јаңы јурт“ деп колхозтын фермазында

эки жүс алтан беш уй бар. 6. Жайгыда одус градус изү болгон. 7. Бистан колхоз бир мун тогус жүс жарме тогус жылда төзөлгөн. 8. Соня сегиз перо садып алган, олордын төртүзүн карындажына берген.

191 таскаду. Бу тоолорды сөслө бичип алыгар.

14, 18, 26, 30, 80, 40, 60, 98, 93, 500, 400, 300.

192 таскаду. Текстти бичинирде тоолорды сөстөрлө бичигер.

Сан башка тоо.

37 деп тооны 3, 6, 9, 12, 15, 18, 21 деп тоолорго каттап ийзе, 111, 222, 333, 444, 555, 666, 777 деп тоолор болор.

193 таскаду. Бу эрмектерди бичинирде тоолорун сөслө бичигер.

1. Менин жаанам 79 жашту. 2. Таадам 12 жаштан ала андап жүргөн. 3. Бу книгада 140 страница, 48 журук. 4. Совхозтын 700 гектар жеринен 550 гектар жерди кыралап салган. 5. Мен 13 жашту, Тая әжем десе 21 жашту. 6. Бир жылда 365 күн. 7. Февраль айда кезик жылдарда 28 күн, кезик жылдарда 29 күн болуп жат. 8. Бистин колхозто блон чабатан 3 машина, аш кезетен 4 машина, аш соготон 2 машина бар.

34 §. Ээчий турган тооломолордын кубулткыштар аайынча кубулары.

Ээчий турган тооломолор үчинчи жолло кубулып турган адалгыштар чылап кубулар. Адалгыштан озо турган тооломолор кубулткыштын кожултазын алынбас.

Т.	бежинчи	үчинчи ат
Э.	бежинчинин	үчинчи аттын
Б.	бежинчиге	үчинчи атка
К.	бежинчини	үчинчи атты
Ө.	бежинчиле	үчинчи атла
Ј.	бежинчиде	үчинчи атта
Ч.	бежинчиден	үчинчи аттан

Ээчий турган тооломолордын кубулткыш кожултазы энчилечи кубулткышта *нын, нин* болор, чыгытту кубулткышта *ден, дан* болор: *бежинчинин, алтынчынын, бежинчиден, алтынчыдан.*

194 таскаду. Тооломолорды кубулткыштар аайынча кубултыгар.

Төртинчи, экинчи смена, баштапкы, үчинчи күн, бежинчи ай, сегизинчи километр.

195 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар; турган тоозын көргүзип турган тооломолордын алдыла бир чийү, ээчий тоозын көргүзип турган тооломолордын алдыла эки чийү тартыгар.

1. Коля онынчы класска көчти. 2. Экинчи урок башталды. 3. Гена жети класс божотты. 4. Саша детсадка үч ай жүрди. 5. Городко барып жүрген колхозчылар жетинчи күнде жанып келгиледи. 6. Мен лагерьде он беш күн жүргөм. 7. Жирме күн өтсө, каникул болор. 8. Новосибирсктен атанала, алтынчы күнде Москвага једе бергенис. 9. СССР-дин турган жери күнбадыштан күнчыгышка жетире он бир мун километрге чөйилип барган.

Тооломолор эрмекте эчеги члендер болуп баштаачыны эмезе эчени члендерди жартап, канча? ла канчанчы? деп сурактарга кару берип жат.

Бистин класста (к а н ч а ?) жирме бала үренип жат. Мен (к а н ч а н ч ы ?) төртинчи жыл үренип жатым.

196 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Тооломолордын ла ологло колбулу өбөтөрдүн алдыла чийү тартыгар.

1. Эки карлагаш жабынчынын алдында уйа эдип алды. 2. Сима жетинчи класска көчти. 3. Чаптыганын бажына тогус кижичыгып келди. 4. Түнде баштапкы кар жаады. 5. Кыштын учинчи айы башталды. 6. Он бир часта бис радиоло Москвадан куучын угарыс. 7. Колхозтын кезик уйлары күнине жирме литрден сүт берет. 8. Интернатта кажы ла орында бир үрөнчик уйуктап жат. 9. Жети класс божоткон балдар техникумдарга үренерге баргылады. 10. Бистин деревнеде он класс үредүлү улустын тоозы там ла көптөди. 11. Волганы ла Донды бириктирип турган каналдын узуну жүс он километр. 12. Жуунын кийининдеги баштапкы беш жылдыкты советский албаты өйинен озо будүрген.

Үренгенин катап көрөргө керектү сурактар.

1. Куучын-эрмектин кандый бөлүгүн тооломо деп айдар?
2. Предметтердин турган тоозын көргүзип турган тооломолор кандый суракка кару берет? Ээчий тоозын көргүзип турган тооломолор канайда бүдет? Олор кандый суракка кару берет?

3. Тооломолор кубулткыштар аайынча канайда кубулар?
4. Көп темдектү тоолорды көргүзип турган тооломолор кубулткыштар аайынча канайда кубулар?

5. Тооломолор эрмекте кандый член болуп турар? Эрмектер сананып алала, жартап беригер.

35 §. Солумалар.

Слонды көрдүң бе? Бүдүңүз онын кандый?
„Ол ондо бо?“, — „Ондо.“ — „Е, карындаш, мен бурулу,
слонды дезе аярыбадым“.

Мында кандый сөстөр карарта базылган? Олор куучын-
эрмектин кандый бөлүгү деп адалат? Олор куучын-эрмек-
тин кандый бөлүктөрүнүн ордына турат?

Солума предметтин адын, онын темдектерин
адабай, онын ордына турат.

Ирбичинов Саша алты жашту. Ол эзенде школго барар.

Мен (бис), сен (слер), ол (олор) деп солумалар кандый
солумалар? Жүзүннүн солумалары нени темдектейт?

197 таскаду. Эрмектерди кычырала, жүзүннүн солумаларын айлып
беригер.

1. Карарган жаста, жарарган жайда мен койонды анда-
байтам.

2. Ой сен, Волга, төрөл суубус,
Бис ончобус сени сүйүп турубыс.

3. Кит сууда жүрөт, же ол балык эмес.

4. Бис карыган кайчынын чөрчөгүн узак угуп отурдыс.

5. Кастар, турналар—кеткин куштар. Олор күскиде жы-
лу жер жаар учуп баргылайт.

6. Слер кече кивого барып жүрдигер бе?

198 таскаду. Мен, сен, ол, бис, слер, олор деп солумаларду эрмек-
тер сананып, бичип алыгар. Солумалардын алдыла чийү тартыгар.

36 §. Жүзүннүн солумаларынын кубулткыштар аайынча кубулары.

Жүзүннүн солумалары кубулткыштар аайынча кубу-
лып жат.

Жаңыс тоо				Көп тоо		
Т.	мен	сен	ол	бис	слер	олор
Э.	менин	сенин	онын	бистин	слердин	олордын
Б.	меге	сеге	ого	биске	слерге	олорго
К.	мени	сени	оны	бисти	слерди	олорды
Ө.	менле	сенле	оныла	бисле	слерле	олорло
Ј.	менде	сенде	ондо	бисте	слерде	олордо
Ч.	менен	сенен	онон	бистен	слерден	олордон

199 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Јүзүнннг солумаларыннг алдыла чийү тартыгар.

1. Бис Төрөлибисти сууп жалыбыс, оны корулап аларга бис качан да белең. 2. Мен слердин айылга эртен кирерим. 3. Бөрүнннг јанында Турна жүрген, Бөрү јайнап, ого имдеген. 4. Бистин телкем чөлдөрибисте алтындый буудай бүдет. 5. Менин өккөрим Украинада, ол меге јаантайын бичик бичип јат. 6. Обөгөн ого бажырып айтты: „Бастыра балыктардын јааны, јакшыгар меге јетиригер“. 7. Биске Барнаулдан улус келген, бис олордон көп солундар укканыбыс. 8. Слерди јуувга база келзин деген. 9. Сен экзаменге меңле кожо белетенеринг бе? 10. Биске айылдан јаткан колхозчылар келген, бистинг колхозчылар олодро мөрөйлөжилп јат. 11. Сашага баралы: менин бичиктерим ондо.

200 таскаду. Эрмектерди кычырыгар, кажы ла солума кандый кубулкышта турганын айдып беригер; баштапкы жүзүнннг солумаларын экинчи жүзүнннг солумаларыла солып, эрмектерди бичип алыгар.

Мен мешкелеп јүреле, агаштын төзинде отургам. Агаштын койу бүри өткүре күннин чогы меге тийбей турды. Эзин агаштын бүрин элбиредип, мени серүндедип турды. Јыраанын ортозынан чыга конгон койон менен коркып, сурт этти. Менин јаныма кушкаштар да јууктабады, је олордын үни үзүк јок угулып турды. Менле кожо бир де кижн јок болгоны эмеш эрикчеендү болды.

201 таскаду. Скобкада берилген солумаларды эрмектинг учурына келиштире кубултып, эрмектерди бичип алыгар.

1. Мен бүгүн (сен) айылына бичик кычырарга келерим. 2. (Мен) сыйыным кичинек, (ол) школго албаган. 3. (Бис) солун айылчы келген. 4. Мен Мишага јолыккам, (ол) јаны книга бар эмтир. 5. Мен (сен) сүреен јакшы книга берерим. 6. Москванын школдорунын үренчиктери (бис) најыларыбыс: бис (олор) бичик алыжып турыбыс. 7. Деревненин учында койу агаш бар, (ол) сары јыш деп адагылайтан.

202 таскаду. Ол деп солуманы энчилечи, көстөгчн, беречи, чыгытту кубулкыштарга тургузып, эрмектер бичип алыгар.

37 §. Мензинечи солумалар.

Менин энем јуртсоветтинг депутады.

Сенин өөрүгинг јылу ба?

Бистинг школ јаан да, јараш та.

Карарта базылган солумалар каядый кубулткышта туруп жат?

Јүзүннүн солумалары энчилечи кубулткышта турза, оларды мензинечи солумалар деп айдар.

Мензинечи солумалар жаңыс тоодо менин, сенин, онын, көп тоодо дезе бистин, слердин, олардын болор.

Мензинечи солумалар адалгыштарла кожо турза, адалгыштар жүзүннүн кожулталарын алынып турар.

Менин колым ару.

Сенин колың ару.

Онын колы ару.

Кол деген сөс менин, сенин, онын деген жүзүндөр аайынча кубула бергенин аярып көригер.

Адалгыштар жүзүндөр аайынча кубулганда, оларго жүзүннүн кожулталары кожулат.

Ўнгүр табышка токтогон адалгыштардын жүзүндөр аайынча кубулары.

Жаңыс тоо	Адалгыштар	Кожул- талар	Көп тоо	Адалгыштар	Кожул- талар
Менин	кой-ым көл-им	ым им	Бистин	кой-ыбыс кой-ыс көл-ибис көл-ис	ыбыс, ис, ыс
Сенин	кой-ың көл-иң	ың иң	Слердин	кой-ыгар көл-игер	ыгар, игер
Онын	кой-ы көл-и	ы и	Олардын	кой-ы көл-и	ы и

Көп тоодо турган адалгыштарга ондый ок кожулталар кожулат. *Койлор-ым, койлор-ыбыс, койлор-ың, койлор-ыгар.*

Тунгак туйукка токтогон адалгыштардын жүзүндөр
аайынча кубулары.

Жаңыс тоо	Адалгыштар	Кожул- талар	Көп тоо	Адалгыштар	Кожул- талар
Менинг	куш-ку- жым	ым	Бистинг	куш-ку- жыбыс	ыбыс
Сенинг	куш-ку- жыг	ыг	Слердинг	куш-ку- жыгар	ыгар
Онынг	куш-ку- жы	ы	Олордын	куш-ку- жы	ы

Тунгак туйукка токтогон адалгыштар жүзүнүн ко-
жултазын алыңза, онын тунгак туйугу бойынын үн-
гүр эжерине көчөр (*баш—бажым, бут—будым, көс—
көзим*).

Жаңыс та тоодо, көп тө тоодо турган адалгыштар
учинчи жүзүндө түней кожулта алынат (*ы эмезе и*).

Үнгүр ле тунгак туйуктарга токтогон адалгыштар
көп тоодо турганда, олорго баштапкы жүзүндө *ыбыс,
ибис* деп кожулталардын ордына *ыс, ис* деп кожулта
база кожулар.

Бистинг төрөлис; бистинг ажыс.

Үндү табыштарга токтогон адалгыштардын жүзүндөр
аайынча кубулары.

Жаңыс тоо	Адалгыш	Кожул- талар	Көп тоо	Адалгыш	Кожул- талар
Менинг	бала-м	м	Бистинг	бала-быс	быс
Сенинг	бала-г	г	Слердинг	бала-гар	гар
Онынг	бала-зы	зы	Олордын	бала-зы	зы

Үндү табышка токтогон адалгыштардын жүзүнүн-
нин кожулталары үнгүр туйуктардан башталып жат.

Үндү табыштарга токтогон адалгыштарды жүзүндөр
аайынча кубултса, учинчи жүзүнүн кожулталары жа-
ңыс та, көп тө тоодо түней (*зы эмезе зи*) болор.

203 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Карарта базылган адалгыштар кандый жүзүндө турганын, олоор кандый табышка токтогонун, олоорго кандый кожулталар кожулганын айдып беригер.

1. Менин эң артык нөкөрүм Туткушев Санал. 2. Колхозтын уйлары семис те, сүттү де. 3. Жыргал, сенин карындажын кайда? 4. Бистин жүрүмис там ла жаранып жат. 5. Карындажымнын бичиген письмозы кече келген. 6. Кукурузанын сабы ла жалбырактары малга азырал болуп жат. 7. Агаш—бистин байлык жөбжөбис. 8. Бистин областытын колхозторы ла совхозторы быжыл көп машиналар алган. 9. Кремльдин жанында, таш мавзолейде Ленин башчыбыс кийим жок жадат, онын маанызы телекей үстинде, тая жарыгандый, жайылат.

204 таскаду. Сөстөрдү ас тоого ло көп тоого жүзүндө аайынча тургузып кубултыгар.

Мааны, Совет, мылтык, чеден, кават.

205 таскаду. Эрмектерди бичиирде скобкадагы сөстөрдү учуры аайынча керектү жүзүнгө тургузыгар.

1. Кызылов Степанын (ада) Главный Туркменский каналда иштеп жат. 2. Такаанын (балдар) баргаанын ортозында жүри. 3. Бистин (суулар, көлдөр, талайлар) балыкту. 4. Колхозчылардын (иш) сүреен түргөн бүдүп жат. 5. Балдар, слердин (энелер) өртен школго жуунга келзин. 6. Роза, сенин (ада) городтон жанып келди бе? 7. Школдын (огород) жажыл өзүмдерле буркеле берди.

206 таскаду. Бу сөстөрдү ас тоого ло көп тоого тургузып, жүзүндө аайынча кубултыгар. Жүзүнннн кожулталарынын алдыла чийү тартыгар. Жүзүнннн кожулталары ненин учун бирде кату үндү, бирде жымжак үндү болуп жат?

Кой, кас, школ, чамча, кийим, өдүк, бөрүк.

Адалгышла кожо турган мензинечи солума кубултыштар аайынча кубулбас, адалгыш десе кубулткыш кожулталарды жүзүнннн кожулталарына үзеери алынат.

водтор) эдилген (машиналар) өскө дө ороондор садып алат. 4. Сууын (жарат) көп балдар ойноп жүргөн. 5. Бөдөнүн (уя) балдары чыгып калды. 6. Школдын (огород) күллө, өтөклө жарандырдыс. 7. (Өдүк) карын арчып алала, школго киригер. 8. Бистин (төрөл) черүзин кандый да өштүлөр женип болбос.

209 таскаду. Текетти бичип алыгар. Жүзүннүн кожултазын алынган адалгыштардын алдыла чийү тартыгар; олор кандый жүзүндө, кандый кубулткышта турганын айдып беригер.

а) Советский Төрөлис,
Бистин кару энебис!
Сенин жуучыл магыгды
Кандый сөслө айдайың?
Сенин улу ижинди
Кандый сөслө чүмдейиң?

б) Бистин үредучибисти, бистин башчыбысты—Ильичти эске алынып, сүүп жүригер, онын үредүзин билип аларга үренигер.

в) Жажарып өскөн жаш өлөн
Малыбыстың одоры,
Жайылып аккан суулары
Олордын ичер суузыны.

210 таскаду. Куучынды кычырыгар. Мензинечи солумаларды олор жартап турган адалгыштарла кожо бичип алыгар. Кандый жүзүндө, кандый кубулткышта турганын, олордын кожулталарынан көрүп, айдып беригер.

БИСТИН ТӨРӨЛИВИС.

Бистин төрөлибис телекейде эн жаан ороон. Онын жери күнчыгыштап күнбадышка жетире он бир мун километрге, түштүктөн түндүккө жетире беш мун километрге чөйилип барган. Бистин орооныбыста бийик туулар да, жыш агаштар да, телкем чөлдөр дө, жаан суулар да көп. Бистин жерден көп таш көмүр, нефть, алтын, мөңүн табылат. Бистин заводторыбыстын да фабрикаларыбыстын эткен немелерин бастыра советский албаты тузаланат. Олордын чыгарган товарларын өскө дө ороондор садып алат. Бистин колхоз-торыбыс өзүд тыгыган. Жердин бастыразына жуугы олордын колында.

Советский улус бойыннн орооныннн ээзи болуп жат. Ороонннн бастыра жөөжөзи олордын колына берилген.

Слердин школыгарда бар немелер—албатынын жөөжөзи.

Ол сенин де јөөжөн. Не ле немени чебер тудуныгар. Школ-дын, колхозтын јөөжөзин чеберлеп јүригер.

211 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Јүзүнниң солумаларынын алдыла бир чийү, мензинечи солумалардын ла јүзүнниң кожулталарын алынган адалгыштардын алдыла эки чийү тартыгар. Јүзүнниң солумалары ла јүзүнниң кожулталарын алынган адалгыштар кандый кубулткышта турганын айдып беригер.

1. Мен лагерьде болгом. 2. Черүге барган агам меге јаантайын письмо бичийт. 3. Эјем школго барарда, менин карындажым база школго суранган. 4. Таня уйде отуарда, ого онын үүрелери айылдап келген. 5. Кече сенин адана туштагам. 6. Онын нөкөринен письмо келген. 7. Менин адам сенин адыгла кожо иштеп јат. 8. Слердин тетрадьтарыгарды үредүчи јууп алды ба?

212 таскаду. Мензинечи солумалардын ла јүзүнниң кожулталарын алынган адалгыштардын болушыла эрмектер бичип алыгар.

38 §. Јүзүнниң солумаларынын эрмектеги учуры.

Јүзүнниң солумалары төс кубулткышта турза, олар эрмекте баштаачы болор, өскө кубулткышта турза, эрмектин эчени члендери болор.

*Мен карагай агашты сүрекей сүүйтөм.
Кызыкда бис чаналу жүрерибис.
Менин кнйгамды Линјилей алган.
Бистин школыбысты колхозчылар туткан.*

213 таскаду. Куучынды кычырыгар. Эрмекте баштаачы болуп турган ла эчени члендер болуп турган солумаларды айдып беригер.

КРЕМЛЬДЕ, СТАЛИНДЕ.

Мен нөкөр Сталинди экинчи катап Кремльде көргөм. Керек мындый болгон.

Мен самолётгорды ченеп учатам лётчик болуп, самолёттор эдетен заводто иштегем. Бир катап јаны самолётты ченеп учкан кийининде мени Кремльге кычыргандар.

„Мени Кремльге ненин учун кычырган?“ — деп, кайкап турдым. Айдып берген өйдө мен Спасский воротага келдим. Ондо каруулда турган улус менин удостоверениемди көрдилер. Көп этажту туранын кандый кыбына киретенин олар меге айдып бердилер. Мен јазан залга кирдим. Нөкөр Сталин столдын јанында турды, оныла коштой нөкөр Ворошилов отурды. Јууп башталып келген эмтир.

Ў р е н г и н и к а т а п к ö р ö р г ö к е р е к т у с у р а к т а р .

1. Солума деп нени айдар?
2. Јүзүнниг солумаларын айдып беригер.
3. *Ол, оlor* деп солумаларды кубулткыштар аайынча кубултыгар.
4. *Ол* деп солуманы энчилечи, беречи, чыгытту кубулткыштарга тургузып, эрмектер сананып алыгар.
5. Кандый солумаларды мензинечи солумалар деп айдар?
6. Адалгыштар јүзүнниг кожулталарын качан алынат? Баштапкы, экинчи, учинчи јүзүнде турган адалгыштар кандый кожулталар алынат?
7. Јүзүнниг кожулталарын алынган адалгыштар кожуп, эрмектер айдып беригер.
8. Јүзүнниг кожулталарын алынган адалгыштар кубулткыштар аайынча канайда кубулат?

39 §. Глагол.

(К а т а п к ö р ö р и .)

*Калапту сооктор токтоды,
Калын кар кайылды,
Кара јер кургады,
Кыра ижи башталды.*

Бу стихотворениеден глаголдорды көргүзип беригер. Глаголдор нени көргүзет? Оlor кандый сурактарга кару берип јат? Глагол эрмекте кандый член болуп турат?

214 таскаду. „Јаңы книга“ деп куучынды кычырала, глаголдорды айдып беригер.

ЈАҢЫ КНИГА.

Миша школдон келди. Ол түрген чечинди, сумказын алды, курсак та ичпеди. Сумказынан јаны книга чыгарды. Книганын кадарындагы јурукты көрди. Ол јурукта талай бар эмтир. Талайда кижинин бажы көрүнөт.

Миша страницаны аңдандырды. Ол кижии јаратта турды. Онын эзен артканына Миша сүүнди. Ол кижинин ады Робинзон эмтир.

Мишанын нөкөри келди, ойноорго кычырды. Миша кайра да көрбөди, бажын да көдүрбеди, нөкөриле кожо барбады.

Робинзоннын ортолыкта өткүрген јүрүми керегинде Миша энирде узак куучындады.

215 таскаду. Эрмектерди бичип алала, глаголдордын алдыла чийү тартыгар.

ЖАЙГЫДА.

Жайгыда кандый жакшы! Жалагда жүзүн-жүүр чечектер жайылат. Агаш аразында кушкаштар кожондойт. Олордын жараш үндери түни-түжиле серибейт. Айас күндерде күн изү тийет. Мен жайгыда жанмырлу да күнди сүүйдим. Жылу жанмырдын кийининде мешкелер жакшы өзөт. Мен былтыр жайгыда үч катап мешке жуугам. Мешкелерди энем тузаган, каарган. Менин мешкелеримди яген улус ончозы мактаган. Эзенде жайгыда мен база өлөң ижинде иштеерим, мешке де жуурым.

216 таскаду. „Жайгы күн“ деп бажалыкту куучын бичигер. Куучынды бичирде берилген сөстөрдү тузаланыгар. Кажы ла эрмектин учына токтой түжер темдектер тургузарын ундубагар.

Чалыды, шоор ойноды, өлөңдө лө чечектерде суркурайт, чуркуражат, сыгырыжат, жолло секирижет, жарат алдында шуулайт, өлөң ижине баргылайт, жагыланат, суу экелет, айылда артат, ойногылайт.

40 §. Глаголдын эрмектеги учуры.

Глагол эрмекте айдылачы болуп турар.
Алтай тилде айдылачы көп сабазында эрмектин учында туруп жат.

*Кызыл тандакла күнчыгыш бүркелди.
Суу кечире журтта оттор жоголды.
Жалагда чечектер чалынга сууланды.*

217 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Кажы ла сөс бу эрмектерде кандый член болуп турганын, куучын-эрмектин кандый бөлүгү болуп турганын жартап беригер.

1. Клубта жараш кожон жагыланат.
2. Түндө өлөңгө чалын түшти.
3. Жалагда өлөңдөр кургады, агаштын бүри саргарды.
4. Коомой үрөннөн жакшы өзүм сапыба.
5. Садта жаан яблоняда көп яблоколор бутти.
6. Аңчылар тайгада төрт ай аңдадылар.

218 таскаду. Берилген глаголдорды тузаланып, эрмектер бұдүригер.

Јаады, иштегем, үренгенис, амыраарыс, урет, киштейт, иштегилейт, ойногылайт, эжинерис, изидет.

41 §. Јакылта кеберлү глагол.

Калју-казыр оштүлерден

Төрөлибисти чеберле.

Гран јанында јерлерди

Сүреен јакшы шинжиле.

Јакылта кеберлү глагол кижинин **ја к ы л т а**, **ј ө п б е р и п**, **чени-нени** әдерге **к ы ч ы р ы п** турганын көргүзет.

Кандый да ишти јакшы бұдүр!

Пионердин чегин бийик көдүр!

Јакылта кеберлү глагол **кандый** ла глаголдордын **төзөгөзи** болуп јат. **Кандый** ла глагол **јакылта** кеберлү глаголдон бұдет.

Ойно—ойноды, ойнойт, ойноор.

Јаңыс тоодо турган **јакылта** кеберлү глаголдорго **гар, гер, гор, гөр, ыгар, игер** деп кожулталар кошсо, көп тоодо турган **јакылта** кеберлү глаголдор бұдер.

Ойно—ойногор, бијеле—бијелегер, отур—отур-ыгар, көр—көригер.

Јаңыс тоодо турган **јакылта** кеберлү глагол **үндү** табышка токтогон болзо, кожулталары **гар, гер, гор, гөр** болор.

Сура—сурагар, көктө—көктөгөр, бичи—бичигер тооло—тоологор. Туйук табышка токтогон болзо, кожулталары **ыгар, игер** болор.

Әжерлү тунгак туйукка токтогон **јакылта** кеберлү глаголдорго көп тоонын кожултазы кожулза, учындагы тунгак табыжы **үнгүр** әжерине **көчөр**.

Кес—кезигер, теп—тебигер, тут—тудыгар.

Јакылта кеберлү глаголдын учында **әки** туйук коштой турза, әжерлү тунгак туйук бойынын **үнгүр** әжерине **көчпөс**.

Тарт—тартыгар, јырт—јыртыгар, јорт—јортыгар.

219 таскаду. Јакылта кеберлү глаголдорды кажызын ла көп тоого тургузып, бичип алыгар; кожулталарынын алдыла чийү тартып салыгар. Әжерлү тунгак туйукка токтогон глаголдорго көп тоонын кожулталары кожуларда, **кандый** кубулталар болгонын айдып беригер.

Бас, әкел, кес, кас, ал, куучында, корула, тур, кычыр, иште, ат, белете, арт, ур, унды, ташта, сүрт, отур, кий, токто, ас, ји, көр, күйдүр, айт, јырга.

220 таскаду. Глаголдорды көп тоого тургузып, бичип алыгар. Кожулталарынын алдыла чийү тартыгар. Кандый глаголдорго ымжак үндү табышту, кандыйларына кату үндү табышту кожулталар кожулганын айдып беригер.

Чеберле, иште, кыйгыр, ыйла, ил, јоголт, мөрөйлөш, жылдыр, каткыр, јул, исте, кас, кеч, көр.

221 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Көп тоодо турган јакылта кеберлү глаголдорды, јаңыс тоого тургузып, бичип алыгар.

1. Малга азыралды јеткилинче белетеп алыгар! 2. Куштар бистиг најыларыбыс, оны ундубагар! 3. Социалистический орооныбысты јарандырага јакшы иштегер! 4. Норманы ажыра бүдүригер! 5. Карыган улуска тоомјы јетиригер. 6. Кайнатпаган сууны ичпегер. 7. Карагуйдан јалтанбагар.

222 таскаду. Стихотворениеден алган үзүктерден јакылта кеберлү глаголдорды бичип алыгар.

1. Кызыл мааныны бийик тудыгар,
Төрөлисти мактулу корыгар!
Өштүнин кылыгын сергелен көригер,
Онын амадузын озолодо билигер.

2. Талай-тенистерди
кечип барыгар,
Бастыра јердин үстиле
учыгар:
Ак-јарыкта кандый ла
ороондор бар,
Је бистиг төрөлдий ороонды
таппазыгар.

3. Майдын кожонун
тыгыда кожондо—
Бийик тууларга јамыланзын!
Кайда да болзо эрчимдү иште
Төрөлис бистиг тыгызын!

42 §. Колболу глаголдордын бүдери ле чын бичилери.

*Досконы арчып ий.
Карандашты салып кой.
Көзнөктөн көрүп отур.
Кожонды сыйыныга бичип бер.*

Јаныс тоодо турган јакылта кеберлү глаголго *п*, *ып*, *ип*, *уп*, *үп* кожулталар кожоло, *бер*, *кел*, *тур*, *отур*, *јүр*, *соқ*, *кой*, *ий*, *бар* деп болушчы глаголдорды кожо айтса, колболу глаголдор бүдөр.

Јакылта кеберлү глаголдор үндү табыштарга токтогон болзо, ологорго *п* деп кожулта кожулар.

Анда-п, *тара-п*, *коры-п*, *бичи-п*.

Туйук табышка токтогон јаныс үйелү глаголдордо эрин чөйилер үндү табыш бар болзо, ологорго *уп*, *үп* деп кожулталар кожулар. Туйук табышка токтогон оскө глаголдорго *ып*, *ип* деп кожулталар кожулар.

Көр-үп, *тур-уп*, *соғ-уп*, *тон-уп*, *төг-үп*.

Кыр ып, *кел-ип*, *бар-ып*, *кыйгыр-ып*, *үрен-ип*.

Эки, үч үйелү глаголдордо эрин чөйилер үндү табыш бар да болзо, элогорго *ып*, *ип* деп кожулталар кожулар.

Отур-ып, *јүгүр-ип*, *көргүз-ип*.

Й табышка токтогон јакылта кеберлү глаголдордың кожулталары база *ып*, *ип* болор.

Сой ып, *күй-ип*, *чөй-ип*.

Чөйө айдылар үндү табышту глаголдорго *ып*, *ип*, *п* деп кожулталар кожулар.

Оод-ып, *сүйн-ип*, *ооры-п*, *јүйл-ип*.

223 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Колболу глаголдордың алдыла чийү тартыгар, ологор кандый кожулталар ла кандый болушчы глаголдор ажыра бүткенин айдып беригер.

1. Мен советский гражданин деп, оморкоп јүр, уулым!
2. Бүгүн библиотекага кыйалта јок барып кел. 3. Черүдеги агага письмоны улам сайын бичип тур. 4. Мен стенгазетке јурук јурагам, сен оны будып сал. 6. Тонынды чечип сал. 7. Эркемей бейин келзин деп кыйгырып ий. 8. Эрген Машанын айылына кирип кел. 9. Бодолгоны түрген бодоп ий.

224 таскаду. Јетире бичилбеген эрмектердин глаголдорына болушчы глаголдор кожуп, бичип алыгар.

1. Сен магазинге барып Оноң меге тетрадь сadyп 2. „Менин јардыма отурып, балам,“ —деп, айучыканга айтты. 3. Кара тайды агылып, бэро атты буулап 4. Туранын ичин јуунадып 5. Кече кандый

уроктор болгонун айдып 6. Мылчага бир неделенип бажында кирип

225 таскаду. Эрмектерди бичиырде жакылта кеберлү глаголдордун учындагы точкалардын ордына *n, ып, ип, ун, үп* деп кожулталардын келишкенин тургузыгар. Ол кожулталардын чын бичилер ээжизин айдып беригер.

1. Книганы кычырганда мендебегер. Жарт эмес сөстөрдү бичи... алыгар. Олордун учурын үредүчиден сура... турыгар. Кычырган бичиктин эң учурлу жерлерин табарга үрен... алыгар. 2. Тышкары кем кыйгырат, көр... кел. 3. Колдорунды јилу суула јун... ал. 4. Атка сула ур... бер. 5. Ұлуш чулугынды суур... ий, кургагын кий... ал. 6. „Бу отургушка отур... алыгар,“—деп, Сергей јаана-зына айтты. 7. „Жакшы иштедигер, балдар!—деп, үредүчи көкүд... айтты. 8. Бойыннан жаан улуска күндүн јетир... јүр.

Колболу глаголдорды көп тоого тургусканда, көп тоонун кожулталары болушчы глаголго кожулат. Жакылта кеберлү колболу глаголдордын көп тоолу кожулталары *ыгар, игер* болор.

Бичип беригер, куучындап отурыгар, ажыктап јүригер, салып койыгар.

226 таскаду. Жаңыс тоодо турган колболу глаголдорды көп тоого тургузып, бичип алыгар.

Кечип бар, јанып кел, үрендеп сал, угуп тур, бүдүрип кой, бичип отур, көрүп јүр, арчып ий.

43 §. Глаголдын өйлөри.

227 таскаду. Стихотворениелерди кычырыгар, глаголдор кандый өйдө турганын айдып беригер.

1. Эвирде оттор жарык күйет,
Чурана ойыны өткүн угулат,
Кыстардын уни јараш чөйилет,
Јыргалду кожон јаныланат.

2. Ак сагалду кыш өрөкөн
Алтайдын тууларына мендеди,
Агаш-ташты, кара јерди
Калын карла бүркеди.

3. Самолёт учар, пулемёт адар,
Ийделу тавктар күркүреер,
Керептер, черүлөр ичкери барар,
Абралу омок аттар көндүгер.

Тургуза өйдин глаголдоры нени көргүзөт? Өткөн өйдин, келер өйдин глаголдоры нени көргүзөт?

Өткөн өйдө турган глаголдор кандый кожулталар алынат? *Айтты* деп глаголдо ненин учун эки *т* бичилет?

Келер өйдө турган глаголдор кандый кожулталар алынат? *Бичиш* деген глаголдо ненин учун эки *и* бичилет?

228 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Глаголдордун өйлөрүн букваларла (т., ө., к.) темдектегер.

1. Улу планыбыс жөнүлү бүтти, улустын жүрүмү там жаранды. 2. Бригадир Иванов кырага жууктайт, карышты мажакты колго алат. 3. Агаштын бүри түшти, жаландар ээн артты. 4. Школдо жакшы үренерис, төрөлибиске тузалу иш бүдүрерис. 5. Изү күн чалыйт, жерди изидет. 6. Улус ончо-зы терең уйкуда жатты. 7. Жаскыда үредү божоор, жыргалду каникул башталар. 7. Эртең үредүчи биске Ленин ле Сталин керегинде куучындаар.

229 таскаду. Эрмектерди бичиирде скобкада турган глаголдорды келер өйгө тургузыгар.

1. Эртең суу жарадынан (ажыл). Ортолыктагы койондор кайда (бар)? Байла, агаштарга (чык). 2. Кеткин куштар күскиде түштүк жаар (бар). 3. Эртең колхоз ажын (кес). 4. Садыков Токна эртеңнен ала күннин айын (шинде). 5. Тенери кара булуттарла (бүркөл), күкүрт (күркүрө), ургун жагмыр (баштал). 6. Эртең энем эрте (тур), курсак (ас), мен база эрте (тур), (жунув), (кийин), (ажан), онын кийининде адамла кожо ишке (бар). 7. Адам айткан: „Жааназан, андап (жүр), менин мылтыгымнан“ (ат) 8. Табарган өштүгө бис калапту согулта (эт). 9. Эниргери жагмыр (токто), күн (айас).

230 таскаду. „Лас“ деп сочинение бичигер. Эрмектерге кирген глаголдорды тургуза өйдө эдип бичигер.

Сууда не болуп жат?

Өзүмдерле (агаштарла, өлөңлө, чечектерле) не болуп жат?

Кушкаштар нени эдет?

Колхозто жаткан улус нени эдет?

Јангыс тоодо турган јакылта кеберлү глаголдорго *ган, ген, гон, гөн, кан, кен, кон, көн* деп кожулталар кошкондо, база өткөн ойдин глаголдоры бүдет.

Сүреен тымык, айас тўн болгон.

Суунын эки жанындагы кара агаиш тым турган.

Верховный Советтин депутаттарын бастыра Советский Союзтын избирательдери туткан.

231 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар. Өткөн ойдө турган глаголдордын алдыла чийү тартыгар. Кезик кожулталар ненин учун уңгүр туйуктан, кезиктери тунгак туйуктан башталат, айдып беригер. Глаголдордын кожулталарынын үндү табыштары кандый ээжилер айынча бичилген, аярып көригер.

1. Декабрь айдын жарымына јетире кар сырагай ас болгон. Онын кийининде кенетийин јаан кар јааган. Јымжак, калын карга ончозыван тын балдар сўунген. 2. Айылдары ыраак балдар интернатта јаткан. 3. Кышкы күнде эниргери соок там ла тыгыган. 4. Эне бөрү кыштунын јанында јайгыда эки кой көргөн. 5. Бир катап ачап Бөрү сөөк јийле, карылган. Онын јанында Турна јүрген, Бөрү јайнап, ого имдеген. 6. Корон соокту кышта койон до тонгон. 7. Анчылар эликти марчада тоскон. 8. Школго керектү одынды колхозчылар кескен, оларго үренчиктер де болушкан.

К деп туйукка токтогон глаголго *кан, кен, кон, көн* деп кожулта кожулганда, *к* экилене берет.

Алексей Максимович Горький 1868 јылда чыккан.

232 таскаду. Јетире бичилбеген глаголдорго *ган, ген, гон, гөн, кан, кен, кон, көн* деп кожулталарды кожуп, эрмектерди бичип алыгар.

1. Малчы-Мерген баатыр јапажына јанып кел..., Ак-Манкы абакайыла он колынан јакшылаш.... 2. Иркит ле Семдеш одынга јоов тыт јык.... 3. Школдын библиотеказына јагы книгалар экел.... 4. Айу кыжыла јылу ичегенинде јат.... 5. Москвада метроны јүзүн-јүүр өндү мрамордон өт.... 6. Самолёт аян чөлдин үстиле узак уч.... 7. Колхозчылар ашты тўни-гўжиле сок.... 8. Маши он бир јашту бол... Ол ада-энезиле кожо деревнеде јурта.... 9. Балдар кече јаны кивокартина көр.... 10. Атту-чуулу орус јорыкчы Пржевальский Азияны шинжилеп үренерге јирме јыл өткүрген. 11. Князь Дмитрий Иванович башкарып турган ойдө Московский княжество сүрекей тынғы бер.... Ол тушта хан Мамай Московский княжествоны јоголтор деп шүү.... 12. Александр Сергеевич Пушкин 1837 јылда ол....

233 таскаду. *Кас, кес, сёр, өткёр, ёс, жолук, кел* деп глаголдорго өткөн бйдин кожулталарын кожуу, эрмектер бичип алыгар.

Колболу глаголдор бйлөр аайынча кубулып турат. Колболу глаголдор бйлөр аайынча кубулганда, бйлөрдиг кожулталары болушчы глаголдорго кожулат.

*Үренип алган, үренип алды, үренип туры,
үренип алар.*

234 таскаду. Куучынды кычырыгар. Колболу глаголдор кандый бйдө турганын айдып беригер.

ЈАНЫ НӨКӨР.

Бистин колхозко јаны агроном көчүп келди. Онын уулчагы төртинчи класста үренип турган. Бүгүн эртен тура ол уулчак бистин класска кирип келген. Онын ады кем, ол кайда јатканын, канча класста үренгенин балдар сурап турдылар. Класска үредүчи кирип келди. Ол јаны келген уулчакка айтты: „Комдошев Папай јаныскан отурып јат, сен оныла кожо отур. Бистин класстын үренчиктери ончозы јакшы үренип јадылар. Олор—јакшы нөкөрлөр, бирүзи бирүзине јаантайып болушып јат. Сен нени-нени билбей калзан, олор айдып берер. Урокто билбегенинди менен сурап турарын, мен јартап берерим“. Уулчак Папайдын јанына отурып алды. Эмди ол бисле кожо үренип јат, ол бистин јаны нөкөрис. Ол алтай тилди јетире билбей јат, бис ого алтайлап үренерге болушып турарыс. Бойыбыс дезе онот орустан үренип турарыс.

235 таскаду. Эрмектерди бичириде екобакадагы јакылта кеберлү глаголдорды өткөн бйдин колболу глаголдоры эдип кубултыгар.

1. Саргара бышкан арыш салкынга (јайкан). 2. Балдар волейбол ойноордо, ада-энелери (көр). 3. Баарчыктар быжыл эрте (уч). 4. Колхозчылардын одузына аңчы (јорт). 5. Борсук бойына терең ичеген (кас). 6. Энези уулчагына быштак (кес). 7. Колхозтын аңчылары эки бөрү (ат). 8. Кичинек карындажым менин червильницамды (оот). 9. Кызыл маанылар јылу эзинге (элбире). 10. Мактулу орус черү бастыра албатынын болушыла Наполеоннын черүзин (оот).

К ө р г ү з ү: *Саргара бышкан арыш салкынга јайканып турды. Баарчыктар быжыл эрте учуп келген.*

236 таскаду. 94 страницадагы глаголдорго келишкени аайынча *ып, ип, ун, үп, п* деп кожулталар кожуу, болушчы глаголдор кожуу, колболу глаголдор бүдүригер, оларды бйлөр аайынча кубултып, бичип алыгар.

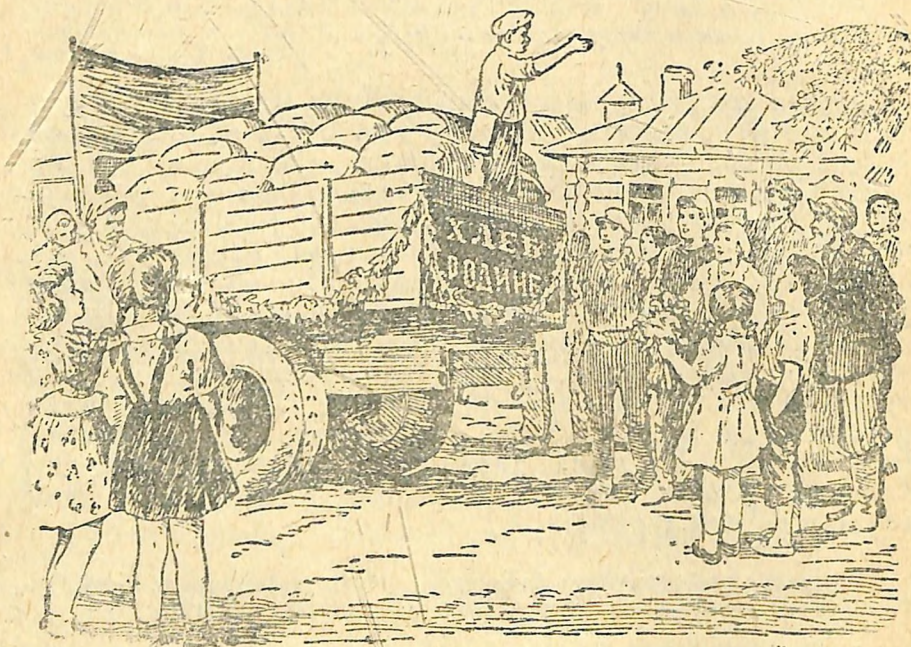
Бичи, кеч, кес, ат, төлө, сат, тоң, жырт, айт, бас, сүрт, ооры, жи, кемир, көдүр, коркы, сүр, чоки, жөлөн.

К ö р г ү з ү: *кезин ийди, кезин жат, кезин ийер.*

237 таскаду. Глаголдорды колболу глаголдор эдип кубултып алала, оорды тузалавып, эрмектер бичип алыгар.

Ойно, иште, калтыра, ичкериле, үргүлө, саа, соот, сес, күндүлө.

238 таскаду. Журукты аяктап көригер. Журуктын алдындагы сурактар аайынча куучын бичип алыгар, куучында глаголдор кандый бйдө турганын букваларла (б., т., к.) темдектеп салыгар.

1. Ашты кем өскүрүп алган?
2. Кырада ашты кем жуунадып жат? Одорго кем болужып жат?
3. Ашту таарларды машинага салала, кайдаар апарар?

44 §. Глаголдордын тоозы.

Яныс тоодо турган глагол нени көргүзөр?

Көп тоодо турган глагол нени көргүзөр?

Иштеди, үренди, айтты, кузуктаар, чапты, тарты-жар, чыдады деп глаголдорды көп тоого тургусса, глаголдордын көп тоозы кандый кожулталар ажыра бүдет, айдып беригер.

239 таскаду. Эрмектерди бичип алала, көп тоодо турган глаголдор-
дын алдыла чийү тартыгар.

1. Колхозчылар меңдеп ишке барадылар. 2. Буунты сууда балдар эжинип жүредилер. 3. Дина ла Лиза көп чечектер экелдилер. 4. Экелген чечектерин суулу стакандарга отургузып койдылар. 5. Бистин колхозтын ажын бу жылда комбайнла жуунадып алдылар. 6. Уулчактар балыктап жүредилер. 7. Күс келерде жүзүн-жүр чечектер кургай бердилер.

240 таскаду. Бу эрмектерди бичиңирде жетире бичилбеген глаголдор-
ды көп тоого тургузып, бичип алыгар.

1. 1917 жылда ишкүчиле жаткан албаты каанды агтарып сал.... 2. Бистин жуучылдар жуу-согушка жалтанбай кирип, бштүлөрдү женип сал.... 3. Балдар кемеге отуруп алала, сууны кече бер.... 4. Бир катап Ваня ла Коля агаш аразына бар... 5. Агаштын кийининен күн жаңы ла көдүрилип келерде, балдар аттын чеденинин жанына жуулып кел... 6. Учуп келген баарчыктар эки күнге, амырап турган чылап, былтыргы жерлерин айкап, көрүп жүр... 7. Школдо электрический лампочкалар жаркындалып, күйип туруу... .

Тегин глаголдордын төзөгөзине *гыла, гиле, кыла, киле* деп кожулталар кожулза, көп тоодо турган глаголдор бүдөр. *Бар-гыла-ды, кел-гиле-ди, кес-киле-ген, соң-кыла-ды.*

241 таскаду. Н. Некрасовтын „Крестьяндардын балдары“ деп стихотворениенин үзүгүн кычырала, көп тоодо турган глаголдорды ай-
дып беригер.

Жаныгар, балдар! Ажанар ой жетти.
Жанып келдилер, көнөктөри толо.
Койонго учураганын, экелгенин,
Эмеш азып та жүргилегенин,
Бөрүни көрөлө, оноң коркыганын,
Жанып келеле, балдар куучындады.
Ёжко чымылдар, когыстар бергилейт.
Сүт уруп бергенде, ёж ичпейт..
Энезинин кийим чайбаган жеринен
Кезик балдар шүлүк туткылайт,
Кичинекей карындаш-сыйындарын соододып,
Энелерине кезиктери болушкылайт.
Кырага суузын апарып жүргилейт,
Кезиктери кумакта нени де бичигилейт,
Мажак өзүп, саргара быжат,
Бышкан ашты серпле кескилейт,

Сноптор эдип, абрала экелгилейт.
Кургадып алала, токтоп ооткылайт,
Теермендеп алала, калаш быжыргылайт.

242 таскаду. *Соккылады, төккиледі, сөккиледі, чыккылады, эриккиледі, уккылады, аккылады, суккылады, кунуккылады, жыккылады* деген глаголдордо к нениң учун экилене бергенин јартап беригер; бу глаголдордын болушыла эрмектер бичип алыгар.

243 таскаду. Бу текетти бичип алыгар, бичиирде глаголдорды көп тоого тургузып, јетире бичип алыгар.

Рахим кишлакка кирип келди, ондо кебистерле чүмдеп салган жаңы туралар тур... . Бир тура оячозынан јаан, јараш болгон. Рахим ого јууктап келерде, ондо көп балдар јүр... . Туранын јанында чаңкыр кебис јайып салган эмтир, онын үстинде эн кичинек балдар ойно... . Балдар кебисте јараштыра согуп салган городторды, садтарды көр... . Балдар Рахимди јаан тура јаар апар....

Гыла, гиле деп кожулталар колболу глаголдын болушчы глаголына кожулат.

Кунугып отургылайт, ойноп жүргиледи, белетен салгылады.

Је кезик учуралдарда *гыла, гиле* деп кожулталар тбс тө глаголго кожулат.

Баргылап келди, ойногылап жүрди, кескилеп ийди, бүдүргилеп койды.

244 таскаду. Бу глаголдорды көп тоого тургузып, өткөн өйдө турган эдип бичип алыгар. Олор кандый кожулта алынала, көп тоодо тура бергенин јартап беригер.

Туштап кел, оодып кой, кезип ий, көрүп кел, иштеп жүр, казып сал, кожондоп бер, кайчылап сал, бичип бер, кунугып отур.

245 таскаду Текстти бичиирде үчинчи жүзүндө турган көп тоолу глаголдорды јетире бичип алыгар.

АГАШ АРАЗЫНДА КОНГОНЫ.

Јорыкчылар конор деп шүүш... . Аттардын чанагын алып, сулалап кой... . Айландыра карды тепсеп, конор ыжык јер эдип ал... . Будактар томур..., јадыктар кодор..., конотон јерди эбиреде одын јууп сал... . Карануй кире берерде, чуқтап салган одынга от камызып ий... . Јорыкчылар курсактанып алала, терен уйуктай бер....

Кенетийин ыраакта бөрүлер улу... . Аттар амтанду сулалу таарларын таштап, отко јууктап алала, ајыктанып тур....

245 таскаду. Бу куучыннан глаголдорды бичип алала, олор кандый тоодо турганын айдып беригер.

ЖАӢ.

Изү жайдын бойында колхозтын аттарын жалаңда кондыргылайт. Эртең тура ла эңирде колхозчы уулчактар аттарга мингилейт. Уулчактар аттарга мингилеп алала, каткыргылап, сүүнгилеп турат. Атту уулчактар өткилей бергенде, жолдогы тозын узак токунабайт. Аттардын тибирти ыраактан угулат. Аттар кулактарын сергелен туткылап алала, одорго мендегилейт.

246 таскаду. Бу эрмектерди бичип алыгар; бичиирде көп тоодо турган глаголдорды жаңгыс тоодо турар эдип кубултып алыгар.

1. Урокко белетенгиледи. 2. Жакшы үренгилейт. 3. Айылчылар келгилеп жүрди. 4. Колхозчылар ашты арутагылап салды. 5. Советский лётчиктер өштүлөрдү жерде, сууда, кейде өлтүргилеген. 6. Тракторлорды ремонттоорго апаргылады. 7. Кушкаштар учуп келгиледи. 8. Зоотехниктер жуунга барып келгиледи.

45 §. Глаголдордын жүзүндери.

1. Глаголдор эрмекте канайда кубулат? Эрмектер санаанып алала, айдып беригер.
2. Глаголдор жүзүннүн кандый кожулталарын алынат?
Бар, кычыр, иште деп глаголдорды тургуза, өткөн, келер өйгө тургузып, жүзүндөр аайынча кубултыгар.

Глаголдын жүзүни куучындап турган кижиден билдирет.

1 - кы жүзүн. Куучындап турган кижин бойын мен деп айдат.

Мен ойнодум, жыргадым.

Куучындап турган көп улус бойлорун бис деп айдат.

Бис иштедибис, бис барарыбыс.

Баштапкы жүзүннүн глаголдорыла кожо мен, бис деп солумалар айдылат.

2 - ч и жүзүн. Бисле куучындажып турган кижини сен деп адап жадыбыс.

Сен кайда болдың, Арбачы?

Бис көп улусла эмеже бойыстан жаан кижиле эрмектешкенибисте, олоорды слер деп айдадыбыс.

Слер кайдан келдигер?

Слер менин отургужыма отурып алыгар.
Экинчи жүзүннн глаголдорыла кожо сен, слер деп солумалар айдылат.

3 - ч и жүзүн. Куучын кандый бир кижн керегинде болуп турган болзо, оны ол деп айдар, көп улусты десе олор деп айдар.

Ол үйде жок. Ол бүгүн келбеген.

Олор колхозто иштеп жат.

Куштарды чеберлегер, олор бистин нажыларыбыс. Учннчн жүзүннн глаголдорыла учннчн жүзүннн солумалары ол, олор эмесе адалгыштар айдылат.

Ол школго барды.

Үренчик школго барды.

Кезикте кижн солумаларды адабай да жат. Ол тушта глаголдын жүзүннн онын кожолтазынан билип алар аргалу.

Айылымда отурдым, бичик кычырдым.

Канча класс божоттын?

Кандый жерден келдигер?

247 таскаду. Бу стихотворениени бичип алала, баштапкы жүзүнде турган глаголдордын алдыла чийү тартып салыгар.

Мен келтен кырланган
чанаку жыныладым,
чанагажым антарыларда,
жалбагынан жыгылдым!
Кырды төмөн тоголондым,
карга тереш көмүлдим.
Нөкөрлөрим-уулчактар
кыр бажында тургылайт,
менин түбегимди көрүп,
ончолоры каткыргылайт.

46 §. Глаголдордын кубулары.

Глаголдордын жүзүндер аайынча, өйлөр аайынча ла тоолор аайынча өскөлөнгөннн глаголдордын кубулары деп айдар.

Глаголдордын кубуларын көргүзүп турган таблица.

Ж а н ы с т о о .

Өткөн өй	Тургуза өй	Келер өй
1 жүз. отурдым	отурым	отуарарым
2 жүз. отурдың	отурын	отуарарын
3 жүз. отурды	отуры	отуарар

Көп тоо.

Өткөн өй	Тургуза өй	Келер өй
1 жүз. отурдыс (быс)	отурыс (быс)	отуарарыс (ыбыс)
2 жүз. отурды- гар	отурыгар	отуарарыгар
3 жүз. отурды (лар) отургы- лады	отуры (лар) отургылайт	отуарар (лар) отургылаар

248 таскаду. Бар, жат, тур деп глаголдорды жүзүндөр, өйлөр, тоолор аайынча кубултып, бичип алыгар.

249 таскаду. Эрмектерди кычырыгар. Глаголдор кандый жүзүндө кандый өйдө, кандый тоодо турганын, олардын кожулталарынан көрүп, айдып беригер.

1. Мен Кадынды кемелү кечтим. 2. Малчы малын одорго чыгарар. 3. Сен эртен школдын садында иштеерин. 4. Бис суббот күн жаны кинокартина көрөрис. 5. Анчыбай ла Миша „Чөлдөгү күн“ деп книга кычыргандар. Ол книга керегинде олоор пионерский сбордо куучындаарлар. 6. „Слер эртен колхозтын идиргенине экскурсияга барарыгар,“ — деп, уредүчи уренчиктерге айтты. 7. Парад болордо, Кызыл площадьла көп черүлер, пушкалар, танктар өткиледи. 8. Балдар эжиктеп ээчий-деечий чыккылады. 9. Кийим көк-төйтөн фабриканын ишмекчилери планын өйинен озо бүтүйтөн фабриканын ишмекчилери планын өйинен озо бүтүргиледи. 10. Колхозчылар жаны электростанция туткыла-

ды. 11. Бистин колхоз бойынын хозяйствозын өскүрер керегинде жаңы бешжылдык план тургузгы.

250 таскаду. *Иште, кичир, бичи, жүн, арчы, айт, кас* деп глаголдорды экинчи жүзүңге, келер өйгө, көп тоого тургузып, бичип алыгар.

251 таскаду. 250 таскадуда берилген глаголдорды үчинчи жүзүңге, өткөн өйгө, көп тоого тургузып, бичип алыгар.

Жүзүнннн кожулталарын колболу глаголдордын болушчы глаголдоры алынат.

Мен иштеп турым, сен иштеп туруң, ол иштеп туру, озор иштеп баргылады.

252 таскаду. *Иште, бичип отур, айдып тур, эжел, тур, айылдап жүр, азыра, сок, кожсондо, айтпа, сананып жүр, сүйүнүп жүр* деп глаголдорды тургуза өйгө, жагыс тоого, баштапкы жүзүңге тургузып, бичип алыгар.

253 таскаду. Эрмектерди бичиирде ~~Б-ди~~ турган глаголдорды өткөн өйгө тургузып, эрмектин учуры аайынча жүзүннннн кожулталарын кожуп бичигер.

1. Полюска једип келди...! — деп, лөгчик кыйгырып ий...
2. Мен кызымнан мындый письмо алдым: „Мен экзаменди сүреен јакшы табыштыр..., беживчи класска көч.... Вова база јакшы үрен...“. 3. Самолёттор там ла јабызап тур.... 4. Ваня бойынын садына көп яблонялар отургузар деп улам сайын жүр.... 5. Чойдын ла темирдин сыныктарынан заводтордо ишмекчилер јылтыркай, ээлгир, јаңы болот кайылтып тур.... 6. Сен кандый книга садып ал...?

254 таскаду. Точкалардын ордына, глаголдорды келер өйгө тургузып, эрмектердин учуры аайынча жүзүнннннн кожулталарын кожуп, куучынады бичип алыгар.

ТЫНДУЛАРДЫ ЛА КУШТАРДЫ ИСТЕРИНЕН ТАНЫҒЫРЫ.

Бис бүгүн агаш аразына андап бар.... Је бис мылтык јок барарыс, андарды, куштарды истеринен ле өскө дө темдектерден танып үрен....

Бис агаш аразына барала, ондо узак жүрер..., эбиреде не ле немени шиндеп көрөр.... Кезикте сынык будакта, јыраада илинип калган түк те көп немени айдып бер.... Аннын изи јүк ле онын табаштары кандыйын айдып бер... эмес, је ол ан неле азыранып турганын айдып бер..., андар өштүлерден канайда качып турганын онын изинен база билип алар....

Кышкы карда андардын истери бичик ошкош. Олорды кычырарга слер база үренип ал....

255 таскаду. Кажы ла эрмектин глаголын тургуза ойгө тургузып, текетти бичип алыгар.

Јаскы күн јерди јакшы изидер. Јалагдар, кыралар, агаштар јажарып турар. Јаскы чечектердин јыды эбиреде јайылып турар. Јүзүн-јүүр үндү куштар кожондоор. Бис агаш аразына, кырга, суунын јанына экскурсияга барып турарыс.

256 таскаду. Јырза, јылдыр, кас, ат, бас, тут, ји, саа деп глаголдорды келер ойдо, экинчи јүзүнде, көп тоодо турар глаголдор эдип кубултала, бичип алыгар.

257 таскаду. 256 таскадуда берилген глаголдорды өткөн ойдо, үчинчи јүзүнде, јагыс тоодо турар эдип кубултала, бичип алыгар.

47 §. Глаголдордын бүткен ле бүтпеген бүдүми.

Глаголдор бүткен де, бүтпеген де бүдүмдү болор. Бүтпеген бүдүмдү глаголдор действиенин божобогонун көргүзет.

Бичи, бичиди, бичиир, бичип јат, бичип турды, бичип турат, бичип турар.

Бүткен бүдүмдү глаголдор действиенин божоп калганын көргүзет. Бүткен бүдүмдү глаголдор көп сабазында болушчы глаголдор ажыра бүдет.

Бичип сал, бичип салды, бичип салар.

Тургуза ойдо турган глаголдор јүк ле бүтпеген бүдүмдү болуп јат.

Үренет, үренип јат, эмдейт, эмдеп јат, јаранат, јаранып јат.

Бүдүмдер	Тургуза ой	Өткөн ой	Келер ой
Бүтпеген	көктөп турым	көктөдим	көктөөрим
Бүткен	—	көктөп салдым	көктөп саларым

258 таскаду. Куучынды бичип алыгар. Бүткен бүдүмдү глаголдордын алдыла бир чийү, бүтпеген бүдүмдү глаголдордын алдыла эки чийү тартыгар.

АДАРУЧЫНЫН КУУЧЫНЫ.

Бистин айылдын улустары адаруларга үренип калган. Јагыс ла кичү кызычагым олордон коркып јат. Оны коркыбазын деп, мен мынайда эткем. Бир улейдег рой чыга-

ла, жыраа агаштын будагына отурып алган. Мен кызым-нын бажына сетка кийдирдим, колына меелей кийди-рип бердим. Бойым адарулардын матказын алала, онын алаканына салып бердим. Адарулар оны эбиреде учкылап, колына барчакталыжа берди. Мен жаңы улей экелип ал-дым. Кызымнын колына араай согуп ийеримде, адарулар жаңы улейге кактала берди. Онон ло бери менин кызыча-гым адарулардан коркыбай барды.

259 таскаду. Бу глаголдорды өткөн лө келер ойгө тургузып, бүткен бүдүмдү эдип бичип алыгар.

Эжин, ат, үрен, белете, эмде, корула, эш, жуу, өс, та-ныш, жыныла, кий, бичи.

260 таскаду. Бу эрмектерге кирген глаголдордын көргүзүн турган бүтпеген дейтсизин бүдүп калган эдип бичип алыгар.

1. Эжем тон көктөди. 2. Жаланда өлөн саргарды, чечек-тер кургады. 3. Бистин огородто морковь, свёкла ла со-гоно өсти. 4. Балдар сууга кирер, балык тудар, мешкелер жуур. 5. Оля көзнөккө чечектер тургусты. 6. Нюра ла По-ля жилек терип жүрди. 7. Мен радиоло көп солундар уктым.

48 §. Токтодулу глагол.

1. *Машинанын кийининен жүгүрбө.*
2. *Кайнатпаган суу ичпе.*
3. *Тетрадына башка өндү чернилала бичибө.*
4. *Төгүн эрмек качан да айтпа.*

Кандый бир дейтсизини этпезин деп жакылта берип турганын көргүзүп турган глаголдорды токтодулу жа-кылта кеберлү глагол деп айдар.

Жаңыс тоодо турган жакылта кеберлү глаголдорго *ба, бе, бо, бө*, эмесе *па, пе, по, пө* деп токтодулу кожулталар кожулза, токтодулу жакылта кеберлү гла-гол бүдер.

Баштактанба, ыйлаба, жыртпа, сокпо, көрбө.

Глаголдордын төзөгөзи үндү табыштарга эмесе үн-гүр туйуктарга токтозо, токтодулу кожулталары *ба, бе, бо, бө* болор. Тунгак туйуктарга токтогон глагол-дордын токтодулу кожулталары *па, пе, по, пө* болор.

261 таскаду. Стихотворениени кычырала, токтодулу жакылта кебер-лү глаголдорды айдып беригер.

МАЖАГАШТАР.

Алтын ошкош јаланда,
быжып калган мажагаш,
кургап калган ажынды
Кумақтау јерге тужурбе.
Атырайган саганап,
алаканымды кадаба!
Быжып калган мажакты,
бир де болчок чаракты
тегин јерге таштаба.

Е. Трутнева.

262 таскаду. Јакулта кеберлү глаголдорго токтодулу кожулталар кожуп, токтодулу глаголдор бұдүригер. Бичип алган глаголдорды тузаланып, әрмектер бичип алыгар.

Кел, көр, айт, сок, теп, оройт, кес, чач, ич, сат, арчы.

Токтодулу глаголдорго жүзүннин кожулталары токтодулу кожулталардын кийининде кожулат. *Мен айтпазым, сен айтпазың, ол айтпас, бис айтпазыбыс, слер айтпазыгар, олор айтпас.*

263 таскаду. Әрмектерди кычырыгар. Токтодулу кеберлү глаголдорды бичип алыгар, олор кандый жүзүнде турганын айдып беригер.

1. Урокто отурала, эстебегер, керилбегер. 2. Тошту суу ичпе. 3. Кичинек балдарга ойноорго серенке бербегер. 4. Колдoryгарды јунбай курсак ичлегер. 5. Мен урокко оройтыбадым. 6. Биске бүгүн почтаљон письмо әхелбеди. Менин агам черүде, мен оны үч жыл көрбөдим.

264 таскаду. *Килебе, сүртпе, јаспа* деп глаголдорды, өткөн лө келер өйгө тургузып, кубултыгар.

265 таскаду. Бу стихотворениени кычырала, токтодулу глаголдорды таап, олор кандый өйдө турганын айдып беригер.

КЕТКИН КУШКАШТАР УЧКЫЛАЙТ.

Кеен јайдын јыргалын бедиреп,
Кеткин кушкаштар учкылайт.
Изү јер јаар олорды әзчип,
Менин барар куўним келбейт.
Јайым төрөл ороонымнан
Јаныс та кунге айрылбазым!
Өскө јерлерге мен барбазым,
Өскөн јеримде јүрерим.

М. Исаковский.

Токтодулу кожулталар колболу глаголдордын бо-
лушчы глаголдорына кожулат.

*Једип болбодым, јалкуурып отурбадым, уйуктап
јатпас.*

266 таскаду. Бу эрмектерди кычырала, токтодулу тегин глаголдор-
ды ла колболу глаголдорды бичип алыгар. Олор кандый бйдѳ турганын
айдып беригер.

1. Зоя ойноорго барбады. 2. Улус ончозы јуунга барар-
да, јаанам да энчигип отурып болбоды. 3. Энем кѳнѳгине
толтыра кызылгат терип алды, мен дезе кѳнѳгимди толты-
рып болбодым. 4. Суунын тожы тогбоды, конѳкту јыны-
лагадый јер јок болды. 5. Бу ѳткѳн кышта тын соок кѳн-
дер турбады. 6. Ак-јарыкта кандый ла ороондор бар, је
бистин тѳрѳлдий ороонды таппазыгар.

267 таскаду. Бу стихотворениени бичип алаала, токтодулу глагол-
дордын алдыла чийѳ тартыгар. Токтодулу глаголдор кандый кожул-
талар ажыра бѳткенин айдып беригер.

Кажы ла кѳн—бисте ырыс,
Кажы ла кѳн-бисте айас,
Талай-тегистерди кечип барзагар,
Бистен бай ороон табылбас.
Бистин јылдыстарды туман ѳткѳре
Кажы ла јерден иле кѳрѳрин.
Талай-тегистерди кечип барзан,
Бистин ороондый ороон таппазын.
Граннын јанында ѳштѳ баспазың—
Бистин јерге ѳдѳп ол болбос.
Ороонды кѳреелей турган черѳбисти
Кандый да ѳштѳ јенип болбос.
Тѳрѳлибисти јеткерден корыырга
Тоозына чыкпас албаты турар.
Талай-тегистерди кечип барыгар,
Бистен кѳчтѳ ороон таппазыгар.

М. И с а к о в с к и й.

268 таскаду. Бу сѳѳтѳрди кожуп, эрмектер бичип алыгар.
Кече, бѳгѳн, эртен тура, энирде, тѳште, эбиреде, тѳрген, катап.

Глагол керегинде ѳренгенин катап
кѳрѳргѳ керектѳ сурактар ла таскаду-
лар.

1. Куучын-эрмектин кандый бѳлѳгин глагол деп айдар?
Глагол эрмектин кандый члени болуп турат?

2. Глаголдор канайда кубулат?

3. Өткөн өйдө, тургуза ла келер өйдө турган глаголдор нени көргүзөт?

4. Бир глагол сананып алала, оны үч өйгө тургузып, жүзүндөр аайынча кубултып алыгар.

5. Кандый глаголдорды жакылта кеберлү глаголдор деп айдар?

6. Кандый глаголдорды бүткен бүдүмдү, кандый глаголдорды бүтпеген бүдүмдү деп айдар?

7. *Тур* ла *жүр* деген глаголдорды үч өйгө тургузып, жүзүндөр аайынча кубултып алыгар.

269 таскаду. Куучыннан глаголдор бичип алала, олардын өйүн, тоозын ла жүзүнүн айдып беригер.

ЖЕНҮНИНГ САДЫ.

Чоботово журттын школындагы пионерский кыпка жакына берген кижин кирип келди. Ол кижин жербойунун сад өскүрөчизин болгон. Пионерлер жуунга жаны ла жуулыжып келген. Балдар ончолорун туруп, „Эзедер!..“ деп бир уун айттылар. Айылчы столдун кийинине отурды, өкөлгөн корзинанын ачып, яблоколор чыгарды. Ол яблоколорун үлүлөп кезип ийди, балдарга үлөп берди. Амтанду, жараш жытту яблоколорду балдар кайырада чайнап жигиледи.

— Амтанду ба?—деп, айылчы сурады.

— Амтанду!—деп, пионерлер бир уун айттылар.

— Онойдордо, школдун жанына бойыстын фруктовый садыс өскүрөлдөр, онын кийининде дезде кайы ла кижин бойунун айылынын жанында фруктовый агаштар отургузарга күйнзеер,—деп, сад өскүрөчизин айтты.—Бир канча жылдар өткөн кийининде бистин Чоботовонун кижин таныбас боло берер. Ончо улуста яблоколор, грушалар, уй жилек, боронот, вишня бар болор. Менин бу куучыныма слер нени айдарыгар, балдар? А?

— Жөпсизин турыбыс!—деп, пионерлер карузын бергиледи.

Олор карыган сад өскүрөчизинин айтканыла школдун жанына сад отургузып алдылар.

Оны жөнүнүн сады деп ададылар.

Балдар бойлорунун да айылдарынын жанына сад отургузып жадылар. Сад жок бир де айыл удабас артпас.

270 таскаду. „Школ“ деген куучынды жетире бичип алыгар; глаголдордун алдына чийү тартыгар.

ШКОЛ.

Күс једип келди. Ару, јаны кийимдү, керектү учебниктерлү балдар школго јуулып келдилер.

Школго баштапкы катап келген балдарды ада-энелери экелгиледи.

271 таскаду. Бу эрмектерди бичиирде глаголдорго эрмектинг учуры аайынча болушчы глаголдор бичип алысар.

1. Карась деп балык көп сабазында буунты сууларда јүрүп Түрген агынду сууда караська јүрерге күч: онын көкси јалбак. 2. Агаштын ортозынан эки шулмус балазын ээчидип алган јаан күрен өне айу јаратка чыгып 3. Арыш эзинге јажыл талайдый толкуланып 4. Күн чыгып ..., тышкары куштар калактажып, көзнөктин бажында боро кушкартар чуркуражып 5. Јаан јанмыр жаады, күкүрт күркүрөп, јалкын јалт өдип....

49 §. Эренистер.

1. *Көргөн кижиси јок болды, айткан улус көп болды.*
2. *Бу өдүп јаткан ой сүрөөн учурлу ой.*
3. *Почта экелген кижиси көп газеттер экелди.*
4. *Ўренетен улус јуулды.*

Глаголдорго *ган, ген, гон, гөн, кан, кен, кон, көн, тан, тен, тон, атан, етен* деп кожулталар кожулганда, эренистер бүдүп јат.

Эренистер адалгыштардын алдында туруп, кандый? деп суракка кару берет.

Олор предмет кандый бир действиени бүдүргенин эмезе бүдүрөтенин јартап јат.

Јуунга барган улус јанып келди. Бичикке ўренетен балдар јүргилей берди.

Ган, ген, гон, гөн, кан, кен, кон, көн деп кожулталар ажыра бүткен эренистер предмет действиени бүдүрип салганын эмезе бүдүрип турганын көргүзөт.

Одын јарган кижиси јанды. Кинодо болгон улус куучындады.

Тан, тен, тон, төн, атан, етен, отон, өтөн деп кожулталар ажыра бүткен эренистер предмет действиени бүдүрөтенин көргүзөт.

Јорык баратан улус једип келди. Куучын айдатан кижиси келер.

272 таскаду. Бу куучынды кычырала, эрентистерди бичип алыгар. Эрентистер кандый табышка токтогонун, кожулталары кандый табыштап бапталганын айдып беригер.

КҮС.

Кара јинјиле кееркедилген, быјыраш бұрлұ арчын карды сакып болбой турды.

Тұжұп калган јалбырактардын ортозынан өзүп турган мешкелер көрүнет.

Сүрүп койгон кыраларда аш јажарып јадат.

Агаштын јаказында кызарып калган бұрлұ беле турат.

Эрентистер эрмекте определение болуп јат, олар адалгыштарды јартап, кандый? деп суракка кару берет.

273 таскаду. Бу үзүкти бичиирде божодып койгон букваларын јетире бичип алыгар.

1. Калык-јонды калактат...ан каргышту јылдар ол болды, калыктын канын төк...өн канду јылдар ол өтті.

2. Бойынын јолынан кыйа баспа...ан
Ат-нерелұ албатыга мак!
Сууны да, отты да јалтанбай өт...өн.

Онын Советский Черүзине мак.

50 §. Кубулбастар.

Бистин колхозтор сүреен бай.

Эртен тура кей ару.

Мен удабас үренип барарым.

Кече јаан јааш јааган, бүгүн күн айас туры.

Сүреен, эртен тура, удабас, кече, бүгүн деген сөстөр кубулбастар болуп јат.

Кубулбастар качан? кайда? канайда? кайдаар? деп сурактарга кару берип јат.

Кубулбастар куучын-эрмектин кубулбайтан бөлүги болуп јат. Олор кубулткыштар, жүзүндөр ле тоолор аайынча кубулбас. Ондый сөстөрдү кубулбастар деп айдар.

Бистин балдар алтайлап ла орустап эрмектенет.

Бистин клубта удабас кино болор.

274 таскаду. Куучынды кычылала, кубулбастарды айдып беригер;
кажы ла кубулбаска сурак тургузыгар.

ТААНДАР.

Кундер чик жок узай берди. Кун тын изидет. Кардын усти карара берди. Жолдор турген карантылай берди. Ананмынан суучактар акты. Каа-жаа кушкаштар корунип келди. Ончозынан озо таандар келеле, азый уйаларын жазай берди. Олордын табыжы праактаг угулып турат. Энирде жагыс жерге экиден жуулыжып алганда, жадын-журум керегинде куучындашкандый.

Кубулбастар кезикте жарталгыштарга туней болуп
жат, же жарталгыштар адалгыштын алдында турар, кубулбастар дезе глаголдордын алдында турар.

*Бу турген жорыкту ат.
Бу кижиси турген келди.*

275 таскаду. Эрмектерди бичип алыгар; кубулбастардын алдыла чийу тартыгар.

Кун изу тийет. Оромло коп улус ээчий-деечий баргылайт. Кайдаар ла корзон, кызыл флагтар кызарат. Пионерлер школго эрте жуулган. Уренчиктер база митинг болотон жер жаар баргылап жат. Кайда ла уксан, кожом угулат. Бугун—Баштапкы май.

276 таскаду. Стихотворениени кычылала, кубулбастарды айдып беригер; олор нени чокумдап, жартап турганын айдып беригер.

САЛКЫН.

Салкын араай оголөп,
Каалганы ачып ийди,
Садка эзин жетирип,
Жажыл бурин жайкады.
Јодронун буриле
Эмеш ойноп ийеле,
Најы боро кушкашты
Ненин де учун кезетти.
Канаттарын жайып алып,
Кайдаар да ууланды.

277 таскаду. Журук аайынча куучын бичигер. Бичиирде бу кубулбастарды тузаланыгар:

түрген, кенетийин, ыраакта, бийик, жалтанбай, тыг, сүрекей, жуугында.

278 таскаду. Бу кубулбастарга кайра учурлу кубулбастар таан бичип алыгар.

Жуук-ыраак, араай, алдында, бийик, түрген, тыг, эрте, бүгүн, кийининде, узак, эртен, он жанында, орой.

Бичиирге уур кубулбастар.

ыраактан
каа-жаа
араай
он жанында
кече
качан да
эртен
бүгүн
алдында
кийиничен
ичинде
кийининде
алдынан

кайдан ла
аайынча
жуукта
жуугынан
ыраак
эрте
орой
тыштында
согында
озо
быжыл
түрген
башка

катап
озо баштап
өрө
төмөн
бийикте
алдында
эбиреде
кийин жаар
кенетийин
тыг
жук арайдаг ла
кажы ла
жук ле

279 таскаду. Өрө берген сөстөрди, качан? кайда? канайда? кайдан? деп сурактар аайынча столбиктерге бөлүп, бичип алыгар.

280 таскаду. Бу кубулбастарга кайра учурду кубулбастар таап, бичип алыгар.

Он жанында—..., үстинде—..., тын—..., алдында—..., коомой—..., түрген—..., кече—..., сол жаны жаар—..., тыштында—..., бийикте—..., ичкери—..., огоры—....

Кубулбастар эрмекте обстоятельствоный сөстөр болуп турар. Керек кайда өдүп турганын көргүзөр кубулбастар *кайда? кайдаар? кайдан?* деп сурактарга кару берер; өйин көргүзүп турган кубулбастар *качан?* деп суракка кару берер; канайып өдүп турганын көргүзөр кубулбастар *канайып? канайда?* деп суракка кару берер.

Ичкери жаныбыста от көрүнди.

Бийикте самолёт көрүнип келди.

Эңирде оттор күйе берди.

Энем түрген жүрүп келди.

281 таскаду. Эрмектерди кычырыгар, кубулбастар эрмекте кандый члендер болуп турганын айдып беригер.

Тышкары күн чалып, жылу турган күнде балдар школго сүүнчилү жүгүришип баргылайт. Тышкары чыкту, соок, тын салкын согуп турган күнде озор айылдан күүн-күч жок чыккылайт.

Талайчылар талайла жорыктап барар алдында, лётчиктер самолётто учуп чыгар алдында, күнниң аайын билип аларга жилбиркейт.

Коомой күндөр журт хозяйствого до көп каршу жетирет. Жаскыда ла эрте жайда жанмыр жок болзо, кыралаган аш саргарып, күйе берет. Аш кезер тушта узак өйгө жут турза, кезип алган аш жутка өдүп, уутап, үреле берет.

282 таскаду. Бу эрмектерди куучын-эрмектин бөлүктөрү ле эрмектин члендери аайынча ылгап беригер.

1. Почтовый поезд түрген жүрүп жат. 2. Бис городтон эңирде келгенибис. 3. Герасим суунын жаказыла араай басып баратты. 4. Ыраакта өлөн чаап турган улус көрүнди. 5. Эрте салган аш жакшы бүдер.

283 таскаду. Бу кубулбастарды кожуп, эрмектер бичип алыгар.

Өрө, төмөн, үстинде, алдында, ыраакта, жуукта.

51 §. Улантылар.

Мал туунын ары жанында туры.

Бистин область төзөлгөнүнөн бери канча жыл өтті?

Биске суунын ол жаны жаар барарга келишти.

Бу эрмектерге кирген ары, жаар, бери деген сөстөр улантылар болуп жат.

Улантылар алдынан бойлоры бир де учуры жок сөстөр, же эрмекте олор сөстөрлүк шуулте аайынча кол бөштырып, олордын учурын жартап жат.

Алдында, үстінде, жаар, үзеери, бери, сайын, озо, башка, өскө, ары, учун, керегинде, ажыра, чылап, чилеп, кечире, ошкош.

284 таскаду. Бу куучынды кычырып алала, улантыларды таап, айдый беригер.

Ишкүчиле жаткан албаты Октябрьский революциядан озо коомой айалгада жаткан. Коммунистический партия ла онын башчылары ишкүчиле жаткан албаты учун туруп чыгала, каанды антарып салган. 1917 жылдан бери бистин жадыныбыс жарана берди. Колхозтор ло совхозтор ажыра аргалу ла культурный жадынду боло бердибис. Мынан ары бистин жадын-жүрүмбис там жаранар.

285 таскаду. Бу улантыларды кожуу, эрмектер сананып алала, бичип алыгар.

Ошкош, кечире, чылап, чилеп, учун, керегинде, үзеери, алдында, үстінде, сайын.

286 таскаду. Бу эрмектерди бичип алала, улантылардын алдыла чийү тартыгар.

1. Эртең тура суудан деревне жаар койу туман келип турат. 2. Одус жыл мынан озо Ивановка кичинек деревне болгон. 3. Коля Васядан чик жок озо келген. 4. Балыкчы барган ла сайын чарагандар тудуп экелет. 5. Канча тууларды ажыра, канча сууларды кечире кызыл түлкү желе берди.

52 §. Колбочылар.

Коля ла Женя школдон жангылап келди.

Үренчик магазиннен ручка ла перо база карандаш алды.

*Бистин журтты эбиреде кайын да, мөш тө, тыт та
өзүн жат.*

Эрмекте укташ члендерди колбоп, эмезе эрмекти
эрмекле колбоп турган болушчы сөстөрдү колбочы-
лар деп айдар.

*Ат та, төө дө — азыранты тындулар.
Арбачы кызылгат ла бороном экелди.
Меге айрууш база күрек бер.*

287 таскаду. Бу эрмектерди кычырала, колбочыларын айдып беригер. Олор кандый сөстөрдү колбоштырып турганын айдып беригер. Олор колбоп турган сөстөрлө канайда бичилгенин аярып көригер.

1. СССР-дин ишмекчилери ле крестьяндары жангыс план бүдүрүп жат. 2. Менин адам анчы, ол бөрү де, түйкү де, куштар да адып турат. 3. Ишке үй ле эр улус баргылаган. 4. Жилектү жыраа агаштардан кызылгат эмезе тожыла отургузар керек. 5. Мен бүгүн клубта ла бичик кычыратан турада болгом. 6. Чеденде буурул да, жеерен де, чалдар да аттар бар.

Колбочылар колбоштырып турган сөстөрдүн башка бичилет.

Эрмекте колбочы бир ле катап турза, онын кийининде запятой тургуспас. Же бир колбочы эрмекте катап-катап учураза, олордын кийинине запятой тургузар, калганчы колбочынын кийинине запятой тургуспас.

*Сумкада букварь да, тетрадь та, карандаш та
бар эмтир.*

288 таскаду. Бу эрмектерди бичип алала, токтой түжер темдектерин тургузып салыгар.

1. Чечекке энези бир коробка карандаштар садып берди. Коробкада кызыл да жазыл да күрөң де сары да карандаштар бар болды. 2. Бистин колхоз кой ло үй чочко ло куш өскүрөтөн планды ажыра бүдүрди. 3. Бистин областыта орус ла алтай база казак ла украинец улус журтап жат. 4. Жаскыда таандар карлагаштар баарчыктар ла таланкелендер учкылап келер. 5. Бистин совхозтор ло колхозтор эмди бастыра иштерин машинала бүдүрөт.

289 таскаду. *Ла, ло, ле, лө, та, то, те, тө, база* деп колбочылар ко-
жуп, беш эрмек бичип алыгар, колбочылар колбоп турган сөстөрлө ка-
найда бичилген, жартап беригер.

290 таскаду. Бу эрмектерди бичиирде тоякалардын ордына эрмектиги учурына келиштире колбочылар тургузыгар.

1. Киске ... ийт айылдын тындулары. 2. Бөрү ... тарбаган жаланның аңдары. 3. Кышкыда айу ... өркө ... борсук ... ичегине кирип калат. 4. Городко жүреле музейде ... театрда болдым. 5. Танянын отургускан чечектери тегерик ... суйман ... жалбыракту болды.

53 §. Бөлүгөштер.

Турада бир де кижги артпады.

Эжем одус та жашка жеткелек.

Бистин ороондо кажы ла кижги бичикчи болор учурлу.

Бөлүгөштер кандый да сөстөн башка бичилер.

Эки де конбоды. Жаңы ла барды.

291 таскаду. Бу эрмектерди кычырала, бөлүгөштерди таап, айдып беригер. Олор коштой турган сөстөрлө канайда бичилгенин аярып көригер.

1. Жуун божой берди бе? 2. Үренер күүни бар болзо, барып үренгей ле. 3. Аңчылар эки ле конуп, жанып келгиледи. 4. Агам черүден бу ла күндерде жанып келер. 5. Бөрү журтка жууктап ла келерде, ийттер үре берди. 6. Мен эмди ле киного барадым. 7. Бежинчи класска көчөрим деп иженип турын ба?

292 таскаду. Бу эрмектерди бичип алыгар. Колбочылардын алдыла бир чийү, бөлүгөштердин алдыла эки чийү тартып, темдектөп салыгар.

1. Атты жакшы армакчыладын ба? 2. Ойын эки ле час болор. 3. Жуунда карыган да, иит те улус отурды. 4. Жуунда кандый да солун кижги кожо отурды. 5. Кузукчы ла Топчылай кандый ла ишти бүдүрип салат. 6. Оромдо бир де кижги көрүнбеди. 7. Балдар качан ок жүгүрижи келди. 8. Көктөгөн кийими жаман да эмес, жакшы да эмес.

54 §. Үренгенин катап көрөргө керектү таскадулар.

293 таскаду. *Иш* деп сөстөн жаңыс тазылду сөстөр бүдүрип ала-ла, олордын болужыла эрмектер бичип алыгар.

294 таскаду. Бу эрмектерди бичип алала, эрмекке кирген сөстөрдүн тазылын ла кожулталарын көргүзип беригер.

8 Грамматика для IV кл.

1. Колхозтын ажы сүреен жакшы бүттү.
2. Ол ашты Кыдат каруулдап жат.
3. Колхозчылар ашты кести.
4. Аштын саламын таштабас керек.

295 таскаду. Стихотворениени кычырыгар. Үндү табыштардын чын бичилер ээжизин эске алынып, точкалардын ордына керектү буквалар тургузып, ол сөстөрдү бичип алыгар.

БАШЧЫ.

Тарын...н кара ыжына тумаланып,
Казыр өштүлө калапту жуулажып,
Солдатт...р башчыны эске алынган,
Солдатт...р ого бүдүп турган.

Өштүл...р бисти кыстап келерде,
Биске сүреен күч болордо,
Башч...быс бисле кожо турушкан,
Жуучыл постто коштой турган.

Жууга күйг...н жаланг...рда,
Жеткерд...н сыранай алдында,
Сталин бисти жөнүгө көдүрг...н,
Жуучылдард...н күчин бек эткен.

„Сталин учун!“ — деп, комзводтын үний
Бис ончоб...с жарт укканыс,
Башч...ны адап, ичкери жүткүп,
Өштүни жерге көмө басканыс.

Өлүмди бис көп женген...бис.
Жөнүгө жедерге тын күүнзеген...бис.
Онызы учун бисти калдыкт...р
Сталинект...р деп оморкоп айдар.

А. С у р к о в.

296 таскаду. Бу куучынды бичиирде үнгүр ле тунгак туйуктардын чын бичилер ээжизин эске алынып, сөстөрдө өткүргөн букваларын бичип алыгар.

РИС.

Рис сула ла тараандый мажак...у эмес, жалмуур...у болуп жат. Рис изү жерлер...е өзөт. Рис...и бис...ин түштүк ле түштүк-күнчыгыш таладагы көп жерлер...е өскүрүп жадылар.

Рис...ин чыдап өзөрине жаантайын жаңы суу керек болуп турганда, рис салган жалаң...арды жер суактаар аңылу каналдар...ан сугарып жадылар.

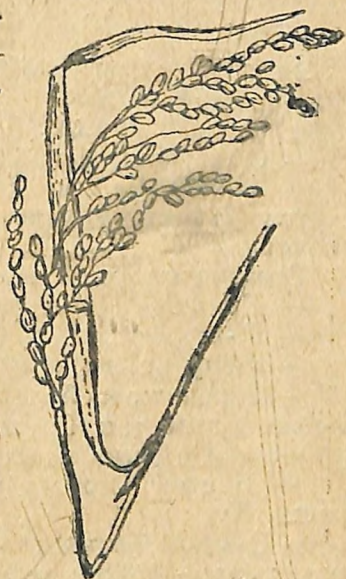
Рис сүрекей тузалу аш өзүм. Рис...ин жарма...ы сүрекей ток курсак...ардын бирузи. Ол сүрекей баалу эм болуп жат.

Рис...ин жармазын рис арутаар завод...ордо эдип жадылар.

Рис...ин үренин крахмал, спирт эдерге де тузаланадылар.

Рис...ин саламы...ан неме ороор рогожка...ар, шляпа...ар өрүп жат.

Советский Союз...а рис...ин жер бойындагы сорт...орунун тоозы алтанга жуук.

297 таскаду. Стихотвореннени кычырытар. Ого кирген адалгыштар кандый жолло аубулып турганын жартап беригер.

КЕЛЕР ӨЙДӨГИ АГАШ.

Агаш аразында огородто
Жажыл бурлер жайылып турган,
Кайын, карагай, чиби агаштын
Лаш корболоры өзүп турган.
Лаш агаштын быжыраш бүри
Лараш жыдын жайат.
Эргек ошкош дуб агаш
Жердег көдүрилип, өзүп чыгат.

Тыркырап турган бу чыбык
Будакту, байбак дуб болор,
Жаңыс та болзо жалбырагын
Лайып салган туры ол.
Одош өскөн чибишек
Онон эмеш жаан эмтир.
Жыды жараш ийне бүри
Жымжак торко бөстий эмтир.

Огородто көргөнүм
Мени сүрөөн кайкатты:
Эки мун жылда туратан
Агаштар алдымда жайканды.

С. Маршак.

298 таскаду. Бу куучынды бичиирде эрмектердин учына керектү темдектерин тургузып салыгар.

ЖИЛЕКТЕП ЖҮРГЕНИ.

Эңчейип алган кызычактар жилекти түрген-түрген терип, коомой дегенин оосторына салып, жакшы дегенин аяктарына салып турдылар

— Ольгушка, бейин кел Мында жилектин көби сүреен

— Төгүндебе Ау деп олоор жыраанын ортозына кирген тушта, бирүзи бирүзинен ыраак барбай, кыйгырыжып жүргендер

Тараска олордон ырап, жуука жаар барды

— Грушка

— А-а

— Бөрү келзе, канайдарыс

— Келзе келгей ле Сен не коркыдып турып Мен коркыбай жадым деп Грушка айдып ундуп ийеле, жилектин эң жакшызын аякка салбай, оозына салып турды

— Бистин Тараска жууканын ары жанына жүре берди Тараска Ау

— Э-э деп Тараска жууканын ары жанынан карузын берип турды—Бейин келигер

— Ондо жилек көп болзо, барарыс...

Л. Толстой.

299 таскаду. Куучынды бичип алала, эрмектердин төс члендеринин алдыла чийү тартып, темдектеп салыгар. Эрмектерди члендери аайынча ылгап алыгар.

ТӨРӨЛИСТИ САДТАРЛА КЕЕРКЕДЕЛИ.

Иван Владимирович Мичурин садтарды элбеде өскүрерге сананган. Мичурин орус жерди бастыразын садтарла бүркелип калган жер эди алар деп сананып жүрген. Ол бастыра жүрүмүн сад өскүрер керекке берген. Кажы ла пионер бойынын көзүнөгинин алдында яблоня, груша база ошон до өскө плодовой агаштар отургузып алар учурлу. Пионер ондый ишти өткүрзе, ол улу орус учёныйга—И. В. Мичуринге эң артык памятник болор. Онын санаа-шүүлтезин жүрүмде өткүрүп бүдүрерге пионерлер болужар.

Күскиде, агаштын бүри түжүп божоп бараткан тушта, жаскыда, агаштын бүрчүктери баштап жарылып турган тушта, отургузар керек.

300 таскаду. Бу эрмектерди бичип алала, укташ члендерди бөлүп, токтой түжөр темдектерин тургузып салыгар.

1. Күнчыгыш Европанын эн жаан суулары—Волга Днепр
Днестр Дон Урал Кунбадыш Двина Түндүк Двина Печора.
2. Агаш аразында күртүктөр сымдалар жерлик күүлелер ле
бөднөлөр учурайт. 3. Жолло кошту төөлөр абралу аттар ла
жойу улус баратты. 4. Кушкаштар агаштын будактарында
көндөйлөрүндө ле жырааларда уйа жазап жымыртка салып
бала базат. 5. Гаврош ары-бери жүгүрүп чеден өрө чыгып
ойто тўжуп анда-мында көрүнип турды. 6. Кызычактар кы-
зыл сары көк лө кыскалтым-сары чечектер үзүп алды.

301 таскаду. Эрмектерди бичип, кычыру сөстөрдү керектү темдек-
терге бөлүгөр.

1. Пионерлер Лениннин жакылтазын бүдүригер! 2. Үре-
нер керек карындаш. 3. Музыканттар кожончылар жөнүнүн
кожонун баштагар! 4. Кайда болдын Гена? 5. Үрөнчиктер
книгаларды ла тетрадьтарды ару тудыгар! 6. Гера сен жай-
гыда бугул тартарын ба?

302 таскаду. Эрмектерди бичип алала, чике куучыннын токтой тү-
жер темдектерин тургузып салыгар.

1. Эт жириге, эрдим тартат деп эмеген болгон жеткер ай-
дат. Кан ичерге кардым тартат деп калжу жутпа желбеген
айдат. 2. Эригип отурын ба балам деп ой энези ченеди.
3. Лётчик өлгөнчө самолёт оодылза торт! Машинаны бис
көптөн эдип аларыбыс, кижинин өлгөнүн жандырып болбос
неме деп Сталин айтты. 4. Же Федя сен нени эдип турын
карындаш деп мен сурадым. 5. Ой мында кандый да би-
чиктер жадыры деп кем де кыйгырды.

303 таскаду. Куучынды бичип алала, куучынга кирген адалгыштар
кандый кубулткышта турганын темдектеп салыгар.

ЖААН АГАШ.

Паркта өзүп турган агаштар жаан, будактары көп, койу
жалбыракту болгон.

Парктын сол жанында Пахра деп суу агып жаткан.

Кезикте Ленин жолды төмөн түжеле, суунун жанына ба-
рып, овдо крестьяндарла жолыгыжып, олордын жадын-жүрүмү
керегинде куучындажып туратан. Кезикте дезе парктагы
жолго турала, ыраакта бараткан царовозтын ыжы жайылып
турганын аяктап туратан.

Парктагы эн ле жаан агаш жолдын жанында бурулчыкта тур-
ган. Онын бүрлү будактары жолды бүркеп, оны көлөткө-
лөп туратан, ол койу бүрди өткүрө күн чалыбайтан.

Изу күнде бу агаштын көлөткөзине балдар жуулып, ой-

ноп туратан. Арып-чылап калган улус ондо амырап отур-
гылайтан.

А. Кононов.

304 таскаду. Куучынды кычырала, озо баштап баштапкы жолло кубулар, онын кийининде экинчи жолло, онын кийининде учинчи жолло кубулар адалгыштарды бичип алыгар; озор кандый кожолта алынганын ай-дын беригер.

ПИОНЕРЛЕР БОЛУШТЫ.

Матрена жаанактын эчкизи табылбай калган. Эчкилерди жаланнан экелген. Жаанактын эчкизи дезде келбеген. Жаанак ыйлап-сыктап, калактай берген.

Жаанактын калактап турганын пионер-балдар угала, ого киледи. Агаш аразына барып, эчкини бедиреп-бедиреп тапкылабай турды. Тун кире берди. Агаш аразында бир де табыш жок бойды.

Эчки дезде агаш аразында базып жүреле, балдардын эрмегин угуп, балдар жаар барды. Эчки өлөңди шылырадып келерде, балдар дезде коркыйла, жүгүрүшти. Бир уулчак токтой түжеле айтты. „Акыраар, балдар, ол эчки келеткен эмес пе“?

Балдар токтоп турала, жыраалардын кийининен көрүп турза, эчки балдар жаар келетти. Балдар эчкини айылына экелди. Жаанак сүреен сүүнди.

305 таскаду. Куучынды кычырала, өс адалгыштарды бичип алыгар.

ЖАНБЕК ЕЛЕУСОВ.

Күски соок салкын сууны көбүктендирип турды. Днепр барышкый комдорун жаратка чыгара чачып турды.

Суунын ол жанында өштүлөр турган. Советский жуучылдар Днепрдин жалбагы канча кире деп көрүп тургандар.

Жанбек Елеусов ол жуучылдарла кожо болгон. Лейтенант Жихаревтин ротазы ла Елеусовтын пулемётный взводы он жарат жаар жүткүгиледи. Он бир пулемётчик бойлорунун жнит командирин ээчиде Днепрдин он жарадына кече бергендер. Экинчи түндү Жанбек ле барнаулец Василий экү өткүрген. Онын кийининде Жанбек жагыскан арткан.

Бежинчи күнде советский черүчилер Днепрди кечип аларда, Советский Союзтын Геройы Смирнов Жанбекке бой келди. Жанбек тижип калган колдорула пулемёттын тутказын кабыра тутканча жатты. Оны айландыра өлтүрткен өштүлөрдүн 60-нан ажыра сөөктөри жатты.

Полкко дивизиянын командири генерал-лейтенант Жу-

ков келеле, Елеусовты ого Советский Союзтын Геройы деп звание бергениле уткуды.

Кан-Оозы аймакта „Кызыл нацмен“ колхозтын колхозчызы Жанбек Елеусов Черниговтын ла Коростеньнин алдында, Житомирдин ле Ровнонын жанында болгон жууларда, бойыннын сүүген Төрөлин жайымдайткан жууларда Герой адын бийик, ару-чек туткан.

К. Р а с т е г а е в.

306 таскаду. Куучынды кычырыгар; көп тоодо турган адалгыштарды бичип алала, олар кандый кожулта алынганын жартап беригер.

АГАШ.

Советский улус агаштарды сүүп, оларды сүрекей кичееп корулап жат. Бистин ороондо агаш өскүрер учёныйлар, агаш коручылар ла агрономдор көп. Олор азын агаштарды корулап, жаныдан өскүрүп, агаштын хозяйствозын башкарып жадылар.

Советский улус природаны кубултарга үренип алгандар. Бистин ороснын ыраак түндүк талазында—жаныс ла жегес өскөн лө тийингат кызарган жерде, өмди аш мажакталып, быжып турат, байлык огородтор жажарат. Агын суулардын суузыла сугарылган чөлдөрдө лө изү ээн чөлдөрдө садтар отургускылайт. Бистин городтор жажыл, жараш агаштарла кееркедилет.

Советский башкару аш бүтлезин качаннын качанга жок өдерге, улам сайын күйгөк болотон жерлерде жаш агаш өскүрер эдиң жөптөгөн.

Чөлдөги кажы ла колхозто, колхозтын кажы ла школында жаан иш башталып жат. Үрендеген аш күйгөккө алдыратан ла изү салкындар кумакты учуратан чөлдөрдө—аш бүтпес учурал мынан ары жок болор. Буунтылар ла суалгыштар ару суула толор. Кижинин чындык нөкөри ле онын жаландарынын коручызы—жаш агаш сүүнчилү шуулаар.

Кижилердин чын ээзи болор.

И. С о к о л о в-М и к и т о в.

307 таскаду. Куучынды кычырыгар. Ого кирген солумаларды бичип алала, олар кандый кожулталар алынганын, кандый кубулткышта турганын жартап беригер.

СТАЛИНГРАД.

— Төртөн эки жылдын кийининде Сталинградта болбодым, оны база бир көрөтөн болзом,—деп, Сталинградтын

корузында турушкан сибиряк киж и айтты.—Ол бастыра городтордың эң јакшызы...

Нөкөрлөр, Советский Союзта, бистин Сибирьде, талай деп адагылайтан Байкал деп көл бар. Бу көл сүрекей ару, сүрекей јараш учун, оныла пароходло эмезе кемеле бара-дала, папиростын артканын да ого таштаарга эп јок. Јарадынаг одус метр јерде көлдин түбинде јаткан таштар ла ракушкалар көрүнип јадат.

Бир де неме керектебейтен де киж и эмди Сталинград-тын тротуарына түкүрбес деп, бодоп турым. Ондо бастыра јер бистин каныбысла јунулган. Ондо кажы ла алтамнын бажында памятниктер турар учурлу:

„Мында мындый гвардеецтер өлгөнчө тартышкандар“... „Мында үч киж и бир ротага удурлашкан“.

Сталинград—ол бистин јүрүмбисте јаан керектер бүткөн јер. Бис ого ончобыс јакшы јуучылдар, јакшы улус болуп келген эмезибис... Ондо эзен артала, оног ары јуу. лажып барган киж и сыраңай өскө киж и болуп кубулган... Јууда јенүлү согулта өскө јерде эмес, ондо болгон учун ондый болор бо? Бу город Сталиннин адыла адалган, оны өштүге алдырзабыс—бастыра јер үстиндеги ышкүчиле јаткандардың эң баалу городын јылыйтканыбыс болор деп јарт билип алганыбыс. Онын учун Сталинградта бис оной-ып ат-нерелү жуулашканыбыс.

В. О в е ч к и н н и н бичигени аайынча.

308 таскаду. Бу эрмектерди бичип алала, баштаачызын јартап турган эчени члендердин алдыла бир чийү, айдылачызын јартап турган эчени члендердин алдыла эки чийү тартыгар.

ИЮНЬ.

Арыш эзинге јажыл талайдый толкуланып турат. Арыш мажагын качан сууарын сен темдектеп ал. Кайыннын төзинде өзөтөн мешкелерди улус „колосовиктер“ деп, тегин адап турган эмес. Арыш бажын сууар ла тушта бу мешкелер кайындардың төзинде өзө берет.

Эмеш орой, июнь айдың учында, сениг көнөгин кыс-кылтым, јажыл-сары оног до өскө јүзүн-јүүр өндү чийге јийтен мешкелерле толо берер.

Н. Н а д е ж д и н а.

309 таскаду. Бичиирде глаголдордың бийн эрмектердин учурынаг билип алыгар, глаголдордо точкалардың ордына керектү буквалар тургузыгар.

АГАШ АРАЗЫНДА БОЛГОН УЧУРАЛДАР.

Кар кайылып тур...ы. Јас келгенин ле суулар ага бергенин айу билеле, ичегенинен чыгып кел...и. Баарчыктар учуп кел...и. Олор агаштын көгдөйлөрүндө уя жазагылайт. Кичинекей тежиткү көгдөйлөр бедирегилейт. Ошондо өскө куш-каштар келгиле...и. Олор үүрлежип жүр...и. Туулардын кары кайылып, жылбырап түш...и. Кайынын бүрчүктөрү жаанга кел...и. Удабас жапшычак жалбырактар жайыла бер...р.

310 таскаду. Бу стихотворенини кычырала, озо баштап бе адалгыштарды, онын кийининде текши адалгыштарды бичип алыгар. *Мааны* ла *офицер* деп сөстөрдү кубулткыштар айыныча кубултып, бичип алыгар.

СУВОРОВЕЦТЕР.

Торко маанылар желбирейт,
барабандар күн күлдейт,
Москвада Кызыл площадьла
суворовецтер өткилейт.
Эптү шинельдерин курчаган
кайыш курлары жалтырайт.
Кару уулдарын айкап,
жуучыл адалар сүйүнгилейт.
Кайда да озочул болыгар!—
суворовецтерге салют бергилейт.
Слер капшай чыдап өзүп,
офицерлер болыгар дежет.
Оркестр марш ойноордо,
сүреен жараш угулат.
Ваня Солнцев полктын уулы
база мында барат.
Полкто өскөн уулчактар
сүйүнип, көрүп турдыс.
Оны жуучул шинелинег,
түс сынынан таныдыс.
Түндей турган уулдар өдөт,
кызыл торко маанылар жайылат.
Төрөл Сталинге ура!—деп,
площадьта кыйгы жайыланат.

311 таскаду. Стихотворенини кычырыгар. Адалгыштарды бичип ала-ла, олор кандый кубулткышта эмесе кандый жүзүндө турганын жарган беригер.

ТӨРӨЛИМНИНГ СОЛДАДЫ БОЛОРЫМ.

Менин жажым сүүнчилү бзёт,
Он сегис жашту удабас болорым.
Жүрегим менин кўнүг сүүнет,
Советский Черүге мендеп барарым.
Мен Төрөлимниг солдады болорго
Баратан кўнди сакып турым.
Колыма мылтыкты бек тудала,
Төрөлимди мен корырым.
Ада-Төрөлди корырына
Ак-санаамла чындык турарым.
Амадап келген өштүлерди
Чечен окло жыгарым.

312 таскаду. Куучынды кычырала, адалгыштар эрмектинг кандый члендери болуп турганын жартап беригер.

ЧЕКАЛИН САША.

Чекалин Саша 16 жашту болгон. Ол айылында жүрерде, адазына болужып туратай, шкодо үренген.

Жуу башталарда истребительный батальонго кирген.

Немецтер ичкерилеп келерде, батальоннын кезиги өштүн кийин жанында артып калган. Саша база ондо болгон. Саша партизанский отрядты таап алган. Ол кайуга жалтамыш жоктон жүрген.

Саша оорый берерде, отрядтын комиссары оны деревнеге ийген. Сакыбас жанынан ол журтка немецтер жедип келген. Сашаны энези жажырып салган. Немецтер олоордын туразын курчап ийген. Саша коркыбаган. Ол кирнес-теге чыгала, гранатаны немецтердин үсти орто таштап ийген. Же граната жарылбаган. Гитлеровецтер Сашаны тудуп алгандар. Оны городко апарала, узак шылаган. Же герой унчукпаган.

6 ноябрьда 1941 жылда Сашаны улус бууытан жерге апарган. Онын мойынына бууны илип ийгендер.

Саша тын кыйгырып айткан:

— Ончозын бууп болбозыгар—жену бистинг болор!

Онон ары „Интернационалды“ кожондой берген. Гимнди үзе кожондооголокто, буу онын мойынын кезе тудуп ийген.

Советский Союзтын Геройы—комсомолец Саша Чекалин онойдо өлгөн.

313 таскаду. Стихотворениени бичип алала, төс лө жерлечи кубулткышта турган адалгыштарды таап, темдектеп салыгар.

ЖАЛАНДА.

Жалаңда кар кайылды,
Жаскы күндөр жууктады.
Кайылган жерлер карарып,
Салданын тартарын сакыды.
Жүгүрүк атту бригадир,
Жүстүк төңдө токтоды.
Бригаданын башкарып,
Жуучыл ишти баштады.
Аш салатан кыраларда
Ээзи бары билдирет,
Ат-нерелүү колхозчулардын ижи
Аш бүдөрүн керелейт.

314 таскаду. Бу сөстөргө кожулталар кожуу, база өскө сөстөр бүдүрүп алыгар. Кожулталардын болушыла бүдүрүп алган сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүктөрүнө келишип турганын айдып беригер.

Колхоз, кожон, иш, куучын, кой, бичик, сагыш, ойын, бие, чай, жазал, чукул, үредү.

315 таскаду. Эрмектерге кирген адалгыштар кандый кубулткыштарда туруп, эрмектин кандый члендери болуп турганын айдып беригер.

1) Чеденнин жанында кайын өзүп туру. Солдат адын чеденге буулап койды. Чеденде бир уур кушкыштар отурды.

2) Балыкчылар суунун жанында от салгылап алды. Сууга бир уур аттар келди. Сууда чортон ло окуну деп балык көп.

316 таскаду. Стихотворениени бичип алала, беречи, көстөчү де чыгырту кубулткыштарда турган адалгыштарды таап, алдыла чийү тартып темдектеп салыгар.

КАДЫН.

Жарадына келип көргөжин,
Шилидий суунун жаражын!
Терен түбинде таштарды
Тоолоп алгадый ончозын!

Алтайдын сууларынын жаражы—сен,
Аткай октоп түргөн.
Көк таштарды жалап жатын,
Көк кумакты эччеп турун!

Чакпындарыңды көргөндө,
Мөңгүн суудый мызылдайзың.
Артуларың андавыжып,
Корголжынды бүктелезин.

Түбинде таштарга балырашкан унин
Түнге-түшке жашыланып турат.
Энчейишкен Алтайдын туулары,
Ээчий оны такып айдыжат.

Кавча үйе өткөнчө—
Калыктын жүрегин туткан сен,
Алтайдын камдарын жайнадып,
Көп берүни алган сен...

Жагыс ла бу өйдө жобожыдын,
Бистерле тил билиштин,
Белиге кечире күр саларда,
Күлүмзиренип каткырдын!
„Социализм керегине беретен
Туза менде көп!“—дедин.

П. Кучьяк.

317 таскаду. Эрмектерди бичибей аңылап беригер: а) эрмекке кирген адалгыштардын кажызы эрмектин баштаачызы, кажызы жартаачы сөс болуп турат? Жартаачы болуп турган сөстөр эрмектин кандый члендерин жартап турганын айдып беригер.

1. Класстын жуунында бастырабалдар болгон. 2. Петя сочинение бичиирде, бир де жастыра этпеди. 3. Мен Павлик Морозов керегинде бичик кычырдым. 4. Станцияга түргөн жорыкту поезд келди. 5. Наташа бодолго бодоордо, үлеер дейвиенде жастырып ийди. 6. Книгаларды издательство типографияда кепке базып чыгарат.

318 таскаду. Куучынды бичип алада, жарталгыштарды ла омор жартап турган сөстөрдү темдектеп салыгар.

ШУУРГАНДУ КЫШ.

Изү жай өдө конды, алтын күс база өтти, кар түшти—шуурганду, соок кыш једип келди.

Соок салкындар согор болды. Чибилер ле карагайлар алдындагызынан артык јажара берди.

Јымжак кар бийиктен айланыжып, көп катап јаады. Баштапкы катап јааган јаш карла аңчылар аңдап баргылады. Агаштын ортозында ийттердин ун үспей үрүжип турганы

кере түжине угулды. Бир анчы агаштын жаказында койон сакып отурды.

И. Соколов-Микитов.

319 таскаду. Текстти бичвирде, тоолорды ебелө бичигер.

1 чакта 100 жыл. 1 жылда 12 ай. Жыл 4 ойгө бөлүөт: 3 ай кыш, 3 ай жас, 3 ай жай ла 3 ай күс. 1 айда 30 эмезе 31 күн, февраль айда 28 эмезе 29 күн. 1 суткада 24 час, 1 часта 60 минут, 1 минутта 60 секунд.

320 таскаду. Куучынта кирген глаголдорды бичип алала, олор кандый ойдо лө кандый тоодо турганын жартап беригер.

КӨЛДӨ.

Күн эртен тура тымык болгон. Тан жаңы ла жарып келеткен. Күн чыккалак болгон. Бис Гриша карындажымла экү кемени жараткан түжүрип алдыбыс, ого шүүнди салып алдыбыс, балыктап бардыбыс.

Кеме суула женил ичкерлеп баратты.

Түште булуттар койылды. Кенетийин салкын сокты. Көл толкуланып, шуулай берди. Бис капшай ла жарат жаар эжиндибис. Толкулар кемени ары-бери жайкап турды, је бис коркыбадыбыс. Жараттын жанына једип келдибис, кемени жаратка чыгарып салдыбыс.

321 таскаду. Баштапкы жүзүнде турган глаголдорды экинчи жүзүнде турган эдин кубултып, куучынды бичип алыгар.

ЭРТЕН ТУРА.

Эртен тура уйкудан турадым, төжөк-жастыгымды кактап саладым, өдүгимди кийип аладым, жүзимди јунадым. Самыла, порошокло, щёткала тузаланадым. Изү курсак ичип аладым. Сумкамда бичиктеримди јоктоп аладым. Онын кийининде школго барадым.

322 таскаду. Глаголдорды јетире бичип алала, олордын кожулталарындагы үндү табыштардын чын бичилер ээжизин жартап беригер.

ЈАСКЫ СУУЛАР.

Јалаңда кар јатканча,
Јаскы суулар шуулай берди...,
Тон јаратты ойгозып,
Чакпындалып айдыш...—

„Јас кел...р, јас кел...р!
Бис јастын эрте элчилери,
Јас бисти озо ийд...!“

323 таскаду. 3-чи јүзүнниг глаголдорынын кожулталарынын ордына *ган, ген, гон, гин* деп кожулталар тургузып, куучынды бичип алытар; олордын чын бичилер ээжизин айдып беригер.

ШКОЛДО.

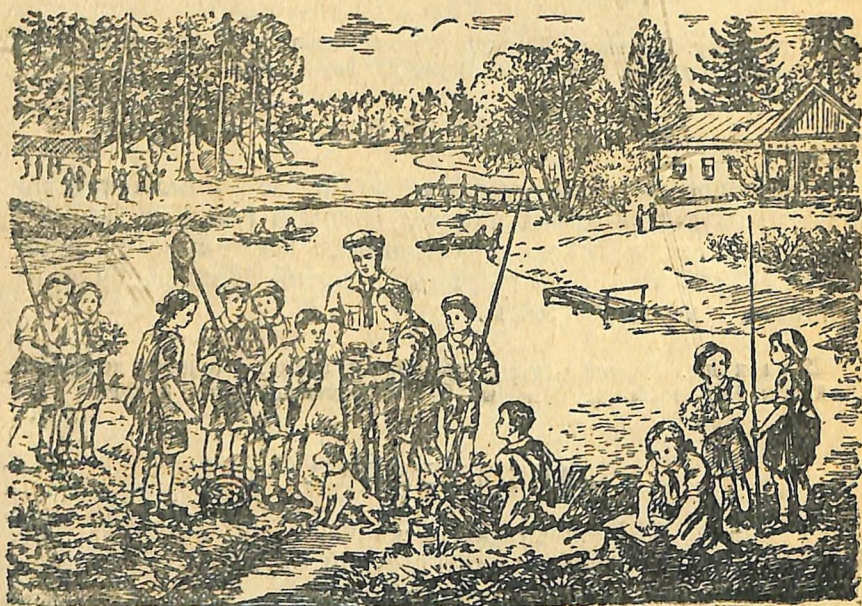
Балдар школдо үрөндилер. Олор школдо бодолго бододы, книга кычырды, журады. Үредүчи олорго јаны ээжи айдып берди. Географиянын урогы өтти. Балдар картадан горродторды, сууларды, тууларды ла талайларды көрди. Олор бойынын Төрөнүн суу јадылар.

324 таскаду. Бу куучынды мынайда баштап бичигер: *Эртен пионерский лагерь ачылар.*

Глаголдорды шүүлте аайынча кубултып алытар.

ПИОНЕРСКИЙ ЛАГЕРЬДИН АЧЫЛГАНЫ.

Гори пионерлерди линейкага кычырат. Барабан күнүрейт. Узуу агаштын бажына лагерьдин кызыл флагы көдүрүлет. Музыканын ойногону бастыра лагерьге јаныланат. Пионерлер „Советский Союзтын Гимнин“ кожондойт.

325 таскаду. 126 страницадагы журукты көрөлө, лагерь керегинде, балдар нени эдип турганы керегинде куучындап беригер.

326 таскаду. Стихотворениени бичип алала, наизусть үренип алыгар. Глаголдоры кандый жүзүннүн кожулталарын алынган, айдып беригер.

Мен советский гражданин деп,
Оморкоп жүр, уулым!
Үредүде, иште, тартыжуда
Оны ундубай жүр, уулым!
Бис эрчимдү иштеп турыбыс,
Ичкери түрген бардыбыс,
Бүдүрип алган керектеристи,
Эмди бүдүрерге темдектегенисти—
Ончозын јарт көрүп турыбыс,
Оморкоп јакшы иштеп турыбыс.

327 таскаду. Куучынды бичип алала, глаголдорын темдектеп салыгар; глаголдордын бүдүмин, өйин, тоозын ла кандый жүзүндө турганын айдып беригер.

КҮКҮРТТҮ КҮНДЕ.

Булуттар күнди бүркеп ийди. Эбиреде турган агаштар, туулар кунукчыл туры деп көрүнди. Аспактардын бүрлери јайканыжа берди. Кайындардын баштары ээлип туры. Бистин сыранай ла үстибисте јызырт этти. Јааш өдөр. Күн чалыыр. Олөндөр, агаштар јап-јажыл боло берер. Кушкандар сүүнн, чыйкылдажа берер.

328 таскаду. Бу эрмектерди бичипирде глаголдорын јангыс тоого тургузып, јакылта кеберлү эдип, кубултып алыгар.

1. Кичеенип, јакшы үренер.
2. Бир де минут тегин өткүрбес.
3. Өскө улусла кожо нак, јөптү иштегер.
4. Айылда јакшы болушчы болор.
5. Урокторды чын, чике бүдүрер.
6. Су-кадык болорго ару-чек жүрер.

329 таскаду. Эрмектерди бичип алала, кубулбастарды таап, темдектеп салыгар.

1. Мен бүгүн колхозтын јуунында болгом. Ондо областтан келген кижии сүреен јакшы доклад эткен. Ол докладты орустап та, алтайлап та айткан. Ол кижии эртең бистин школо келеечи болгон. 2. Ус кижии темирди кызарта кызыдала согуп јат. 3. „Биске тургуза ла ишке чыгар керек“—деп бригадир айткан. 4. Бистин колхоз быјыл бийик ту-

жүмдү аш өскүрүп алган. 5. Жаанаткан колхоз мал өскүрер планын чик-жок ажыра будүрди.

330 таскаду. Эрмектерди бичип алала, улантылардын алдыла чийү тартып, темдектеп салыгар.

1. Бистин билебис байыды, ашка үзеери ашту болды.
2. Менин төрөл жеримде кебис чилеп чүмделген жаландар бар.
3. Жарыш болордо Юра Витядан чик-жок озо жетти.
4. Жоннын жөбжөзи учун туружар керек.
5. Айылга кирерден озо будын ару болзын деп ундуба.
6. Мынаг ары барзабыс, тун кире берер.

331 таскаду. Колбочы бөлүгөштердин чын бичилер ээжизин эске алынып, бу эрмектерди бичириде скобкаларды таштап салыгар.

1. Жуун божой берди (бе)?
2. Кузукчы (ла) Манат колхозтын эн жакшы машинисттери.
3. Урен (ле) бадам, урен.
4. Бичик кычыратан турада книгагар (да) газеттер (де) журвалдар (да) бар.
5. Бүгүн меге кем (де) келбеди.
6. Сен чаналу жүрерге билеринг (бе), жок (по)?

332 таскаду. Орус тилден кирген сөстөрдүн чын бичилер ээжизин эске алынып, ологго кожулган кожулталарын көргүзүп беригер; орус тилден кирген сөстөрдү бичип алыгар.

ЖАҢЫ АГЫСКАН СУУ.

Бистин орооннын бастыра талаларынан Москва жаар самолёттор учкылап, поездтер келгилеп, теплоходтор ло пароходтор жүзүп келгилейт. Москвага келген пароходтор сууныг жараш вокзалына токтоп турат.

Бу жуукта ла Москвага суула једер эптү јол јок болгон. Москва суунын ла Волга суунын ортозыла канал казар керек деп, һөкөр Сталин айткан.

Суула жүрүжер јаны јол—Москваыныг адыла адалган канал, онойып бүткен. Бу каналла волжский јаан теплоходтор јайым өдөт, моторлу кемелер түрген жүрүжет; буксирлер јаан баржаларды суула сүүртеп өдөт.

Је канал јаныс ла јорыктап жүрүжерге керектү эмес.

Бистин тос городыбыс күнүн сайын өзүп јат. Ондо јаткан албаты там ла өзүп, заводторы там ла көптөп јат. Улуска да, заводторго до суу керек. Москва сууда суу ас болгон.

Эмди Москва сууны ла Волга сууны бириктирип ийерде, ичерге де, заводторго до суу јеткил боло берген.

333 таскаду. Эрмектерди бичип алала, керектү жерге токтой түжетен темдектер тургузып салыгар.

1. Тур ондо 2. Каншай барадым киж и оройтып калбазын
3. Кийинине артпа деп кем де кыйгырды 4. Көркий куш-
кажым качан ойто келерин 5. Жол сууны кечире барала
агаш аразында жоголо берди 6. Бистин мааныбыс бийикте
элбирезин 7. Бис эртен музейге экскурсияга барарыс деп
үредүчи балдарга айтты

334 таскаду. Бу эрмектерди эрмектин члендери аайынча ылгап беригер.

Балыкчынын туразынын жанында бийик, жылым таштар турды. Ондый жылым таштар талайды жараттай көп болды. Талайдын жарадынан балдар жүзүн-жүүр таштар терип жүрди. Олордын жанында чанкыр-көк талай жатты. Жаратка араай тийип турган толкулар ла табыштанып турды. Ыраакта балыкчынын жаан кемези көрүнди. Ол кемедө балыкчы уулыла экү отурды. Олор бүгүн талайдан балыктап жүрген.

335 таскаду. Куучынды кычырып алыгар. Советский балдардын ат-нерелү керектери керегинде слер билеригер бе? Сананып алала, куучындап беригер. Эрмектерде эрмектин кандый члендери карарта базылган, жартап беригер, олор кандый сөстөрди жартап, куучын-эрмектин кандый бөлүктери болуп жат?

Ада-Төрөл учун Улу жуунун историязына советский балдардын ат-нерелү керектери керегинде бичилген. Уулчактар ла кызыкчактар бистин разведчиктерди фронттын линиязын өткүрө орык жолдорло баштап туратандар. Олор шыркалу жуучылдарга болужып, олорды жажырып, олорго агаш аразына курсак апарып туратан. Јиит геройлор өлзө дө, Төрөли учун өлөтөнин билгилеп, өлүмге удур баргылайтан.

336 таскаду. Стихотворениени кычырыгар, карарта базылган сөстөрдин чын бичилгенин жартап беригер, стихотворениени наизусть үренип алыгар.

СТАЛИН КЕРЕГИНДЕ КОЖОН.

Байлык телкем чөлдөр шуулайт,
Жарадына толо суулар агат,
Ырысту журтыбыс устінде
Јаскы тандактар жаркындалат.
Улу жаан киж и керегинде
Кожон баштайлы, нөкөрлөр,
Бистин сүүген, эң сүүген

Сталин керегинде кожондойлы!
Ырысту, жайым жүрүм учун
Тартыжуга бисти баштаган,
Мактуду жуучыл жолыбыста
Бистин кўчибисти ол кошкон.
Сўреен улу полководец керегинде
Кожон баштайлы, нөкөрлөр,
Ийде-күчтү жалтанбас бүткөң
Сталин керегинде кожондойлы.

М. Исаковский.

БАЖАЛЫКТАР

	стр.
1 §. Сөстин бүткен бүдүмү — — — — —	3
2 §. Түнгөй тазылду сөстөр — — — — —	5
3 §. Үндү табыштардын чын бичилери — — — — —	6
4 §. Эрин чөйилер үндү табыштар ла олордын чын бичилери — — — — —	9
5 §. Чөйбө айдылар үндү табыштар — — — — —	10
С о г у л т а — — — — —	11
6 §. Элес үндү табыштар — — — — —	12
7 §. Колболу сөстөр — — — — —	14
8 §. Туйук табыштардын чын бичилери — — — — —	15
9 §. Эжерлү тунгак туйуктар бойлорынын эжер үнгүр туйуктарына көчөри — — — — —	16
10 §. Табылу, кыйгыду ла суракту эрмектер — — — — —	20
11 §. Эрмектин төс члендери ле эчени члендери — — — — —	21
12 §. Эрмектерди члендери аайынча ылгаары — — — — —	27
13 §. Уктап члендү эрмектер — — — — —	28
14 §. Кычыру сөс — — — — —	31
15 §. Чике куучын — — — — —	33
16 §. Колболу эрмек — — — — —	35
17 §. Куучын эрмектин бөлүктери — — — — —	38
18 §. Адалгыш — — — — —	39
19 §. Өс лө текипи адалгыштар — — — — —	41
20 §. Адалгыштын эрмектеги учуры — — — — —	44
21 §. Адалгыштын кубулткыштары — — — — —	45
22 §. Адалгыштардын кубулткыштар аайынча кубулары — — — — —	50
23 §. Орус тилден кирген адалгыштардын кубулары — — — — —	56
24 §. Адалгыштардан сөс бүдүрөчү кожулталардын болушун жаңы адалгыштар бүдери — — — — —	58
25 §. Глаголдон адалгыш бүдери — — — — —	59
26 §. Адалгыш керегинде үренгенин катап көрөргө керектү сурактар ла таскадулар — — — — —	60
27 §. Жарталгыш — — — — —	62

Баазы 4 салк.
Цена 4 руб.

~~56-00~~

Е. Н ПЛЕХАНОВА

Грамматика

алтайского языка IV кл.
на алтайском языке